

Hoofdstuk 1

EEN GROENE OASE IN DE POEL

De geschiedenis van het Ganzenreservaat bij Sinoutskerke

op

Zuid-Beveland

1596 – 1981

**Jaap Minnaard
Middelburg, januari 2024**

VOORWOORD

Sinds jaar en dag combineer ik een fascinatie voor onderzoek met een grote belangstelling voor mijn geboortestreek. Die belangstelling is alleen maar gegroeid sinds ik er ben weggegaan. Dat zijn de verklarende factoren voor een wat uit de hand gelopen vrije tijdsbesteding. Deze deed mij, na een aantal jaren in de genealogie, uiteindelijk belanden in de historische geografie van de Poel bij Sinoutskerke op Zuid-Beveland. Op die plaats stond ook mijn wieg, ik ging er naar de lagere school en in het nabijgelegen Goes volgde ik het Goese Lyceum. Na een studie chemie en chemische technologie in Delft was ik werkzaam bij de Groninger aardappelzetmeelindustrie, met de opdracht als onderzoeker en product- en procesontwikkelaar het afvalwater schoon te maken en het daarbij beschikbaar komende hoogwaardige aardappeliwit een extra toegevoegde waarde te geven.

Middeleeuws landschap

Mijn speurzin naar de familiegeschiedenis, en daarna naar de geschiedenis van het Poelse landschap, ontwikkelde zich vanaf medio jaren 1980. Omdat de ruilverkaveling van dit gebied omstreden was, werd tenslotte onder druk van verschillende groeperingen besloten een deel van de Poel, tegenwoordig bekend onder de naam het Ganzenreservaat, te vrijwaren van de ruilverkaveling. In dit gebied van ca. 150 ha., hoofdzakelijk grasland met een perceelsindeling die teruggaat tot de middeleeuwen, zou ik mijn gevoel voor onderzoek en ontwikkeling volledig kunnen uitleven.

Veendam, Vrouwenpolder, Middelburg

Na mijn vervroegd pensioen in 2006 heb ik, samen met mijn broer, in het Ganzenreservaat een aantal verkenningen uitgevoerd, die alle fotografisch zijn vastgelegd. Tenslotte is het manuscript in ca. 10 jaar, van 2008-2018, voltooid. Dat gebeurde deels in Veendam, ons woonadres, deels in ons zomerhuis op Vrouwenpolder en een klein deel in Middelburg, waar we na 42 jaar in 2016 weer geland zijn. De vakantiedagen op Vrouwenpolder werden zo efficiënt mogelijk gevuld met onderzoek in de archieven, ook wanneer de temperatuur de 30° Celsius overschreed. Na een verblijf in betrekkelijk koele gebouwen kwam ik dan zo fit als een hoentje aan het eind van de dag op het strand bij Vrouwenpolder, waar de familie inmiddels uitgeput in het zand lag...

Zeeuws Genootschap

In samenwerking met Otto Hoogerhuis (†2015) van de Heemkundige Kring Noord- en Zuid-Beveland had ik vanaf de jaren 1990 al gewerkt aan enkele publicaties. Echter, gezien de omvang van dit boek (536 blz., 334 afbeeldingen, foto's, etc.) werd een uitgave in druk een kostbare onderneming, die alleen met aanzienlijke subsidies te realiseren zou zijn. Een digitale publicatie zou een meer kansrijke optie bieden. Over deze mogelijkheid werd ik benaderd door Gerard Heerebout, oud-hoofdredacteur van het tijdschrift *Zeeland* en

conservator bij het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (KZGW). Hij heeft het manuscript gelezen, gerecenseerd en tenslotte gedeeld met Henk Nellen en Peter van Druenen van het KZGW. Ik ben hen dan ook erkentelijk dat zij de publicatie van "*Een groene oase in de Poel*" als E-book aangedurfd hebben.

Lezen, kijken, verwerken en ..... genieten !

De lezer hoeft niet te schrikken van de omvang van dit E-book. Het is onderverdeeld in acht hoofdstukken, die na hoofdstuk 1, onafhankelijk en in willekeurige volgorde kunnen worden bekeken en gelezen. Omdat de geschiedenis van de ca. 200 percelen centraal staat, is het aan te bevelen een perceelkaartje met alle perceelnummers van het Ganzenreservaat bij de hand te houden. Nadat u hoofdstuk 1 hebt gelezen, met uitleg over de overlopers, schepenakten, veldhoeken, kadastrale secties, en de elf hofsteden op het grondgebied van Sinoutskerke in 1596, doemen de eerste vragen op : hoe groot waren die boeren, hoeveel gemeten land hadden ze? Wat was hun invloed en welk deel van het Ganzenreservaat bewerkten ze? Boerden ze vooral op pachtland? Welk deel hadden ze nog in eigendom? Wat was de lange golfbeweging en hoe ontwikkelden zich de grondprijzen op Sinoutskerke, indien we de prijzen aan deze golfbeweging toetsen? En tenslotte: hoe zien de meidoornstruiken of hagen, de veedrinkputten en de wegelingen eruit? Zij vormen als perceelelementen met al hun verschillen bijna een blauwdruk voor ieder perceel.

Toekomst

Voor de toekomst dienen we ons primair de vraag te stellen, hoe we de interesse voor het Ganzenreservaat kunnen vergroten en beter met het publiek kunnen delen. Kunnen bepaalde wegelingen wellicht ontwikkeld worden tot doorgaande wandelpaden? Kan daarbij ook een bezoek gebracht worden aan een beperkt aantal veedrinkputten en meidoornhagen? Kunnen we met de gegevens uit oude bronnen op bepaalde percelen middeleeuwse huizen of boerderijen reconstrueren? Op deze wijze is de stap voor de vier veldhoeken, Thijshoek, Kerkhoek, Wiegenhoek en Hovendijke, van beschermd gebied, via natuur- en cultuurreservaat naar een vorm van openluchtmuseum, niet zo heel erg groot meer.

Jaap Minnaard

Middelburg, april 2024

Lijst met begrippen

Ambachtsheer	Voerde een feodaal regiem over een lokaal gebied, geografisch vergelijkbaar met een parochie, benoemde ook de plaatselijke schout (burgemeester)
Ambachtsheerlijkheid	Lokaal ambtsgebied van ambachtsheer met veel militaire, rechterlijke en financiële macht
Baander	Pachter van een stuk grond, ook wel gebruiker genoemd
D'ofbraeke	Plaats afgebroken boerderij
Dreef	Oprijlaan naar huis of boerderij
Ganzenreservaat	Gebied bij Sinoutskerke, begrensd door de wegen Deeweg, Thijshoekseweg, Noordweg en Sinoutskerkse Zandweg
Gemet	Ook wel Bloois gemet genoemd (Zuid-Beveland), oppervlaktemaat van 39,24 are, is gelijk aan 300 Roeden
Hulpkaart	Kadastrale kaart bij een perceel, waar een verandering is aangebracht, die leidde tot een veldwerk en tenslotte tot een hulpkaart
Kadaster	Instantie waar onroerend goed (percelen grond, gebouwen) geregistreerd worden en veranderingen daarin bijgehouden
Kadastrale periode	Betreft het onderzochte tijdvak van 1832-1981
Kreekrug	Voormalige getijdengeul, die door omkering van het reliëf een zandige rug werd
Legger	Registratie bij het kadaster van percelen in eigendom per eigenaar, inclusief veranderingen betreffende bouw en aan- en verkoop
Leggerartikel	Hierin zijn onder een leggerartikelnummer de eigenaar en de perceelnummers met verdere gegevens geregistreerd
Mestput	Mestvaalt direct achter de stallen van koeien, paarden, varkens, waar de mest werd verzameld
Minuutplan	Eerste perceelsgewijze grondkaart van het kadaster, waarbij ieder perceel genummerd is
Moertering	Een veen- of turf afgraving, voor de zoutwinning
OAT	Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels, bestand afgeleid van de minuutplannen, waarin de aard van de genummerde percelen nader is omschreven
Overlopers	Zevenjarige grondregistraties per veldhoek van een bepaalde heerlijkheid, b.v. Sinoutskerke, 1596-1856
Perceel	Stuk grond met door het kadaster vastgelegde grenzen en een eigen nummer
Ponden Vlaams	Oud betaalmiddel, waarbij 1 pond Vlaams gelijk stond aan 6 gulden, het was onderverdeeld in 20 schellingen of 240 groten
Regressie	Afnemende invloed van de zee
Roede	Oppervlakte maat van 13,08 ca.
Scheidulve	Letterlijk scheidingsloot, oorspronkelijk perceelsgrens, nu veelal een droogliggende laagte
Schepenakten	Koopakten van onroerend goed, voor Sinoutskerke aanwezig van 1660-1803
Schot	Grondbelasting
Seculaire trend	Economische golfbeweging met een grote periodiciteit (>100 jaar), bestaande uit opvolgende fasen van expansie en contractie
Transgressie	Toenemende invloed van de zee
Veldhoek	Verzameling percelen, die een geografische eenheid vormden, begrensd door wegen, sloten, wegingen, scheidulven
Vroege periode	Betreft het onderzochte tijdvak van 1596-1832
Vronen	Kleine stukken grond, die vrij waren van grondbelasting (schotvrij)
Watering Bewesten Yerseke	Aantal ambachten of parochiën die een gezamenlijk waterschap vormden, met de zorg over de afwatering en het dijkbeheer
Wegeling	Onverharde toegangsweg of uitrit naar percelen grond

Luchtfoto voorzijde

Op de cover van het eerste hoofdstuk is op een luchtfoto (Aerophoto Eelde) een beeld vanuit het noorden op het dorp Sinoutskerke te zien. Onder het dorp het niet-verkavelde weidegebied, boven het dorp, aan de andere kant van de weg, de verkavelde Moolhoek met de boerderij Poelzicht.

ISBN

ISBN 978-90-830638-9-8

Abstract

Jaap Minnaard, A green oasis in the heart of Zuid-Beveland, the history of the Ganzenreservaat at Sinoutskerke. With 536 pages in 8 chapters and 2 appendices, 334 images (tables, foto's, maps, figures, diagrams, etc.), 858 references.

The village of Sinoutskerke at Zuid-Beveland (Zeeland) in the Netherlands has never given up its original medieval attitude. Ever since its genesis in the Middle Ages, the apparent simplicity of its development have been characterized by continuity and stability, by the absence of major technical interventions in the agricultural landscape. As a result, the original subdivision pattern of the parcels, the location of roads and lanes, the course of waterways, the shape of parcels and the presence of drinking wells for cattle, were preserved. The landscape was made up of an open pasture area with many irregular and often bumpy plots. Along the ditch edges of many plots, hawthorn bushes were found, on the outskirts of the village a refuge hill ("*vliedberg*") was erected to protect people and livestock in the event of flooding. This situation remained for centuries, with high water level as one of the main reasons, and the agricultural landscape was saved from subdivision or any kind of development and agricultural revolution.

But then, around 1965 water management had improved and a starting signal was given for the land consolidation of De Poel, a low-lying meadow area (approx 5000 ha.), south-west of the city of Goes. Because this land consolidation was so controversial, it was finally decided under pressure of various groups, to safeguard a limited part (approx 150 ha.) of De Poel from the land consolidation, as the landscape reserve *Ganzenreservaat*. It was the contradictions in the creation of this area, the limited resources and publications, plus the fact that here in a piece of undisturbed medieval landscape, we can revive history, which provide the challenge, the inspiration and the motivation for this historic-geographical investigation of the individual parcels within the old glory of Sinoutskerke.

A series of questions arise. How was De Poel area cultivated after the first dikes were built in 1150 ? Why has there always been grasslands in De Poel ? Which parcels within the *Ganzenreservaat* area were still usable for arable farming ? And what was the influence of agriculture and cattle farming on this early society? How is the layout of the parcels in the *Ganzenreservaat* now and to what extent does it match those of 200 and 400 years ago? And final question: what kind of people farmed these meadows and agricultural fields and on which farms did they live?

In this script, an attempt has been made to find answers to a number of these questions through research of primary archive sources. The extent of these answers are not always conclusive, and so forces us to be cautious when drawing conclusions. Attempts have been made to look deeper into the history of individual parcels with their landscape or plot elements. In particular, in this study we succeeded in establishing a relationship between the development of parcels in the pre-cadastral period (1596 – 1832) and the cadastral period (1832 – 1981).

For the future, we must ask ourselves first how we can increase the interest in the *Ganzenreservaat* and share it more with the public. Can certain paths in the area be developed into continuous hiking trails? Can we visit a limited number of cattle drinking wells and hawthorn hedges ? Can we reconstruct from old sources (1596) to certain parcels, medieval houses or farms? This way, the step for the four field areas, Thijshoek, Kerkhoek, Wiegenhoek and Hovendijke, from protected area, via nature reserve to a form of open-air museum, is not so big.

CV van de auteur Jaap Minnaard

Ir. J.W. (Jaap) Minnaard is in 1946 geboren op een boerderij te Sinoutskerke op Zuid-Beveland, doorliep de lagere school te 's-Heer Abtskerke en het Goese Lyceum te Goes. Studeerde chemie en chemische technologie aan de Technische Universiteit te Delft. Gehuwd met Cornelia (Cokky) Overbeeke, 2 kinderen en inmiddels 3 kleinkinderen. In militaire dienst een opleiding tot reserve-officier gevolgd bij de Artillerie en een praktijkjaar in Assen, in 1973 afgezwaid als reserve tweede-luitenant bij de Artillerie. Hierna in dienst gekomen bij de aardappelzetmeel industrie AVEBE in Groningen, waar hij de leiding kreeg over een laboratorium met het doel produktverbetering van de side-products die vrijkomen bij de zetmeelwinning. In 1984 toegetreden tot het management, waarin bij vele wisselingen steeds het accent op research & development van de grondstoffen bleef liggen. Beoefent daarnaast sinds 1985 de historische geografie en genealogie van zijn geboortestreek, Zuid-Beveland. Op het gebied van de genealogie doet hij onderzoek naar de familiegeschiedenis, wat geresulteerd heeft in een zestal boekjes met de overkoepelende titel *"Twaalf Generaties Minnaard op Zuid-Beveland"*. Geleidelijk verschoof zijn aandacht meer naar de landschapsgeschiedenis van de Poel op Zuid-Beveland. Met als resultaat een aantal publikaties in samenwerking met de Heemkundige Kring Noord- en Zuid-Beveland. Na zijn pensionering heeft hij het huidige werk *"Een groene oase in de Poel"* voltooid.

Dankwoord

Voor het onderzoek aan het studiegebied werd door de dienst van het Kadaster en de Openbare Registers toestemming verleend tot kosteloze raadpleging van kadastrale bescheiden. Mijn dank voor de goede samenwerking gaat uit naar de medewerkers van de dienst van het Kadaster te Middelburg. Ook gaat mijn dank naar de medewerkers van alle archiefinstellingen die in de afgelopen 15 jaar zijn geraadpleegd, Gemeentearchief Borsele, Gemeentearchief Goes, Waterschap voor Noord- en Zuid-Beveland, Zeeuws Archief, Zeeuws Documentatie Centrum, Stichting Genealogisch Centrum Zeeland.

En natuurlijk gaat mijn dank uit naar het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, waarvan Gerard, Henk en Peter met een kritische blik naar het manuscript gekeken hebben en mij gestimuleerd hebben om het in digitale vorm via het wetenschapsplatform van het genootschap uit te geven.

Tevens bedank ik mijn broer Willem, die mij onvermoeibaar steunde bij de verkenningen van het studiegebied. Verder bedank ik mijn zoon Robert, die met zijn visuele gaven een belangrijke bijdrage geleverd heeft aan de balans tussen beeld en tekst bij de publikaties die aan dit werk vooraf gingen. Tenslotte wil ik Cokky en de kinderen bedanken, die mij als mathematicus met hun visuele talenten altijd gestimuleerd hebben om dit werk ook aan de buitenwereld te tonen.

Jaap Minnaard
Jan Campertstraat 13
4335 SC Middelburg
E-mail uutentuus@hetnet.nl

EEN GROENE OASE IN DE POEL

De geschiedenis van het Ganzenreservaat bij Sinoutskerke

1.	Inleiding	7
2.	Opzet en begrenzing onderzoek	8
3.	Ontstaan Zuid-Beveland	10
3.1	Organisatie waterlozing en dijkonderhoud	11
3.2	Rol van de ambachtsheren	11
3.3	De ambachtsheren en waterstaatzaken	12
3.4	De waterlozing van Bewesten Yerseke	12
4.	Ontwikkeling van de Poel	13
4.1	Vorming van het Poelgebied	13
4.2	Grondgebruik in de Poel	16
4.3	Ontwikkeling oude landbouw	18
4.3.1	Periode 1500 – 1650	20
4.3.2	Periode 1650 – 1750	22
4.3.3	Periode 1750 – 1850	24
4.3.4	Periode 1850 – 1950	25
4.3.5	Conclusies	27
4.4	Randvoorwaarden	29
4.4.1	Politieke en kerkelijke ontwikkelingen	29
4.4.2	Waterstaatkundige ontwikkelingen	32
4.5	Sinoutskerke	35
4.5.1	Eigendomsverhoudingen	35
4.5.2	Grondprijzen te Sinoutskerke	38
5.	Ontwikkeling Ganzengebied	40
5.1	Overlopers en Schepenakten	41
5.2	Kadastrale registratie	43
5.3	Satellietopnamen	45
5.4	Veedrinkputten	46
5.5	Meidoornhagen	51
5.6	Vronen	54
5.7	Ontwikkeling Thijshoek	58
5.8	Ontwikkeling Kerkhoek	59
5.9	Ontwikkeling Wiegenhoek	60
5.10	Ontwikkeling Hovendijke	61
6.	Literatuur	63
7.	Bronnen en noten	66

EEN GROENE OASE IN DE POEL

De geschiedenis van het Ganzenreservaat bij Sinoutskerke

1. INLEIDING

Een bult in het lage, drassige land, waarop huisjes en knotwilgen bijeendrommen in een orgie van landelijke rust en alledaagse stilte (1). Aldus de typering van het dorp Sinoutskerke in één van de weinige publikaties over de dorpen 's-Heer Abtskerke, Sinoutskerke en Baarsdorp. De geringe belangstelling voor deze dorpen vindt wellicht zijn oorsprong in de ogenschijnlijk wat vlakke geschiedenis. De bestaande publikaties gaan dan ook vooral over de in 1906 gesloopte kerk en toren (2-7). Opmerkingen over de aard van de cultuurgrond rond Sinoutskerke, *Laage Grazige Weilanden, genaamd de Poel*, zijn zeldzaam (8-10).

Het dorp Sinoutskerke, gelegen in de Poel, in het hart van Zuid-Beveland, heeft zijn oorspronkelijke middeleeuwse allures nooit prijsgegeven. De schijnbare eenvoud van haar ontwikkeling en het landschap er omheen worden al sinds hun ontstaan in de Middeleeuwen gekenmerkt door continuïteit en stabiliteit, door de afwezigheid van grote technische ingrepen in het cultuurlandschap. Hierdoor bleven het oorspronkelijk verkavelingspatroon, de ligging van wegen en wegelingetjes, de loop van watergangen, de vorm van de percelen en de aanwezigheid van veedrinkputten gehandhaafd. Het landschap was opgebouwd uit een open weidegebied met veel onregelmatige en vaak hobbelige percelen. Langs de slootranden van veel percelen trof men meidoornstruiken aan, aan de rand van het dorp een vliedberg of vluchtheuvel, die werd opgeworpen om mensen en vee bij overstromingen veilig te stellen. Dit bleef eeuwenlang het beeld, met als één van de belangrijkste oorzaken de hoge waterstand, waardoor een agrarische revolutie in de ontwikkeling van dit cultuurlandschap uitbleef.

Totdat ..... men omstreeks 1965 het water beter de baas was en het startsein werd gegeven voor de ruilverkaveling van de Poel. In de terminologie van Dekker (11) zouden we hier na de moeraning en de zoutwinning kunnen spreken van de volgende misvorming van het landschap door het menselijk handelen. Immers, de hiervoor genoemde oude landschapselementen konden tot dan toe in het terrein zelf nog bestudeerd worden en wanneer men deze nu letterlijk op de schop zou nemen in de vorm van de ruilverkaveling, zou dat ook het verdwijnen betekenen van een belangrijke bron voor onze kennis van het oude Zuid-Beveland. Aan de vooravond van de uit te voeren ruilverkaveling wordt nog een pleidooi gehouden voor een optimaal behoud van de historische, landschappelijke, natuurwetenschappelijke en recreatieve waarden van de Poel door het instellen van een landschapspark. (12) In dat opzicht nam de Poel ook een bijzondere plaats in Zeeland in. Doordat het landschap sinds zijn ontstaan, geen belangrijke wijzigingen ondergaan had, kon men hier de ontstaansgeschiedenis van Zeeland nog aan aflezen. Alleen de Yerseke Moer heeft nog enigszins een met de Poel vergelijkbare landschapsstructuur, die echter al volledig doorsneden is met het kanaal door Zuid-Beveland, de spoorlijn en de oude en nieuwe rijksweg. Op de andere Zeeuwse eilanden zijn de geschetste oorspronkelijke landschapselementen door her- of ruilverkaveling grotendeels verdwenen. Aan de andere kant waren de voordelen van een dergelijke ingreep in de Poel vanuit agrarisch oogpunt evident. De omstandigheden waaronder de boeren hun bedrijf moesten uitoefenen werden in grote mate beperkt door de slechte waterbeheersing en een zeer oude verkavelingstoestand. Door de uit te voeren ruilverkaveling, waarbij het zeer hobbelige grasland geëgaliseerd zou worden en veelal omgezet naar bouwland, percelen zoveel mogelijk samengevoegd, nieuwe kavelsloten gegraven en de grondwaterstand door extra bemaling een flink stuk zou dalen, zouden deze beperkingen grotendeels worden opgeheven (13). Doordat deze ruilverkaveling zo omstreden was, werd tenslotte onder druk van verschillende groeperingen besloten een beperkt deel van de Poel, het landschapsreservaat het Ganzengebied, te vrijwaren voor de ruilverkaveling.

Ongeveer 1000 jaar nadat de Zeeuwen het gevecht met de elementen, met land en water begonnen, is dit stukje Zuid-Beveland weer teruggegeven aan de natuur. Een 1000-jarige strijd tegen het water heeft geresulteerd in het beheer door de Vereniging van Natuurmonumenten van een oppervlakte van ongeveer 150 hectare cultuurgrond (14). Vier oude veldhoeken, de Thijshoek, Kerkhoek, Wiegenhoek en Hovendijke, samen het Ganzenreservaat bij Sinoutskerke vormend, dat is wat er over is van de erfenis, die generaties schaapherders, turfgravers, zoutzieders, veeboeren en akkerbouwers hebben achtergelaten. Een erfenis die, voor wat de vorm van het landschap betreft, wellicht dateert uit de late middeleeuwen (11) en waarvoor nu, door het te vrijwaren van de ruilverkaveling, de cirkel weer rond is. Als echter de vraag opgeroepen wordt, wat er dient te gebeuren om het

Ganzenreservaat met z'n rijke natuur- en cultuurgeschiedenis voor de toekomst te behouden en te delen met de bevolking, is een terugblik op de geschiedenis van de Poel op zijn plaats.

Hoe is het Poelgebied na de eerste bedijkingen in 1150 in cultuur gebracht ? Wanneer is de parochie en heerlijkheid van Sinoutskerke met z'n kerk en toren ontstaan ? Waarom bleef door de eeuwen heen het water zo'n probleem voor de Poel ? Wat was de rol van de ambachtsheren bij het waterbeheer (waterlozing, waterafvoer) en welke verbeteringen bracht de Brede Watering Bewesten Yerseke hierin ? Waarom was de periode van 1500 tot 1600 een keerpunt voor Zuid-Beveland en gold dit ook voor de Poel ? Waarom is er in de Poel altijd hoofdzakelijk grasland geweest ? Welke percelen binnen het Ganzengebied waren nog bruikbaar voor akkerbouw ? En wat was de invloed van landbouw en veeteelt op deze vroege samenleving ? Hoe is de perceelsindeling van het Ganzengebied nu en in welke mate komt deze overeen met die van 200 en 400 jaar geleden ? En tenslotte: wie waren de mensen, die deze weilanden en spaarzame akkers beboerden, op welke boerderijen woonden ze ?

In dit boek is getracht, door onderzoek in primaire archiefbronnen, op een aantal van deze vragen een antwoord te vinden. De mate waarin deze antwoorden niet altijd sluitend zijn, dwingt ons tot voorzichtigheid bij het trekken van conclusies. Pogingen zijn ondernomen om dieper door te dringen in de geschiedenis van individuele percelen met hun landschaps- of perceelselementen. Met name is getracht een relatie te leggen tussen de ontwikkeling van percelen in de pre-kadastrale periode (1596 – 1832) en de kadastrale periode (1832 – 1981). Door het ontbreken van grondkaarten, de verandering van landmaten (gemeten en roeden naar hectares) en het al dan niet meetellen van wegen en sloten, vormde de overgang tussen deze twee perioden een extra complicatie.

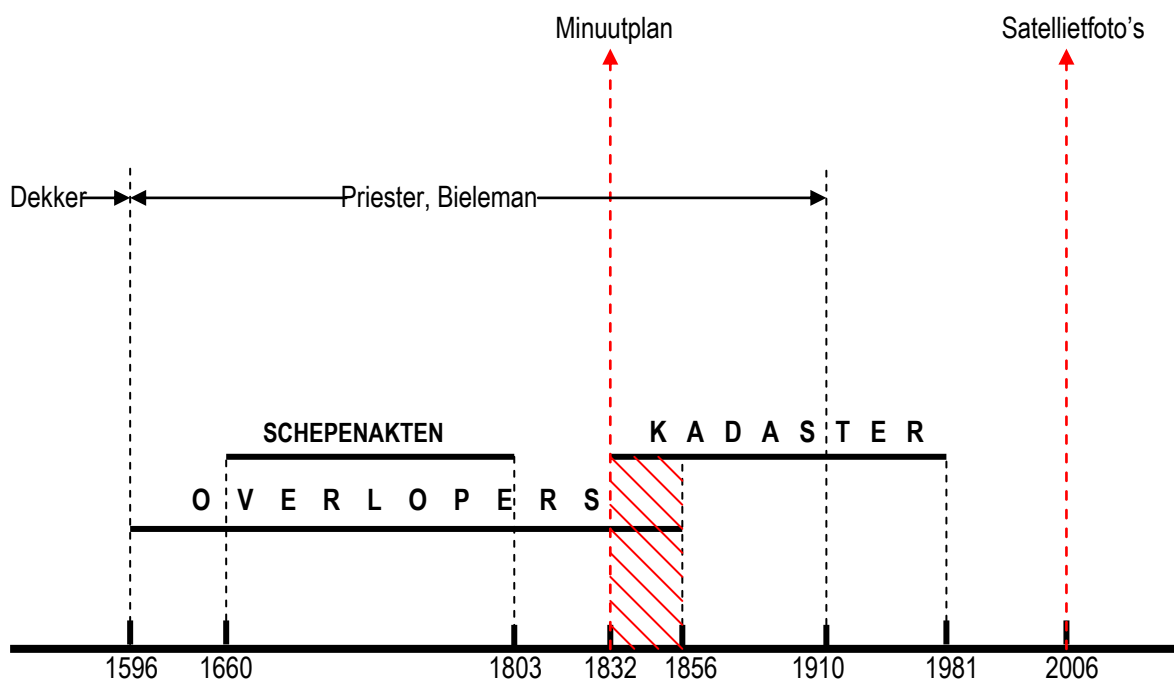
Voor de toekomst dienen we ons primair de vraag te stellen hoe we de interesse voor het Ganzengebied kunnen vergroten en beter met het publiek kunnen delen. Kunnen bepaalde wegingen wellicht ontwikkeld worden tot doorgaande wandelpaden ? Kan daarbij ook een bezoek gebracht worden aan een beperkt aantal veedrinkputten en meidoornhagen ? Kunnen we met de gegevens uit oude bronnen (overlopers, 1596) op bepaalde percelen, middeleeuwse huizen of boerderijen reconstrueren ? Op deze wijze is de stap voor de vier veldhoeken, Thijshoek, Kerkhoek, Wiegenhoek en Hovendijke van beschermd gebied, via natuurreservaat naar een vorm van openluchtmuseum, niet zo groot.

Het waren de tegenstellingen bij het tot stand komen van het Ganzengebied, de beperktheid aan bronnen en publikaties, plus het feit dat we hier in een stuk ongestoord middeleeuws cultuurlandschap de geschiedenis weer kunnen laten herleven, die de uitdaging, de inspiratie en de motivatie vormden voor dit historisch- geografisch onderzoek aan de individuele percelen binnen de oude heerlijkheid Sinoutskerke .

2. OPZET EN BEGRENZING ONDERZOEK

De opzet van het onderzoek naar de geschiedenis van het Ganzengebied heeft in sommige aspecten een mathematisch karakter. In de eerste plaats is een keuze gemaakt om de gegevens uit de 3 belangrijkste primaire bronnen, namelijk de overlopers (15), de schepenakten (16) en de kadastrale gegevens (17), in een aantal spreadsheets onder te brengen, teneinde bij de studie aan de individuele percelen de onderlinge samenhang en het overzicht te bewaren. Hierbij zijn de in de overlopers vermelde opvolgende eigenaren van de percelen, plus de opvolgende eigenaren uit de kadastrale periode, met hun oppervlakte in gemeten en roeden (overlopers) ofwel in ha., are en ca. (kadaster) per perceel weergegeven in kolommen. De verschillende percelen met hun volgnummer of perceelnummer zijn als rijen weergegeven. Allereerst is bestudeerd in hoeverre de verschillende overlopers van de veldhoeken Thijshoek, Kerkhoek, Wiegenhoek en Hovendijke, die tussen 1596 en 1856 om de 7 jaar verschenen, onderling met elkaar te matchen waren. De vraag was of bij somming van de oppervlakte gegevens van de overlopers, deze steeds op dezelfde uitkomsten zouden uitkomen en in hoeverre deze ook gelijk waren aan de in de overlopers vermelde totaaloppervlakten. Hiertoe dienden de oorspronkelijke overlopers nauwkeurig bestudeerd te worden, omdat in de beschikbare transscripties reeds een groot aantal correcties in de oppervlakte cijfers aangebracht dienden te worden. Ook konden in de spreadsheet splitsingen en verenigingen van percelen in de overlopers aangebracht worden, zonder dat dit de totaaltellingen beïnvloedde. Ondersteunend aan de overlopers zijn de schepenakten van Sinoutskerke, waarin tussen 1660 en 1803 (figuur 1) vele transporten van percelen en gebouwd onroerend goed zijn beschreven. Voor de genoemde veldhoeken werden de koopakten per hoek geselecteerd en vervolgens via de oppervlakte van het perceel, de eigenaren en de omliggende eigenaren, met de overlopers geïntegreerd en de gegevens ondergebracht in een spreadsheet.

Figuur 1. Opzet en begrenzingen van het onderzoek naar de geschiedenis van het Ganzenreservaat

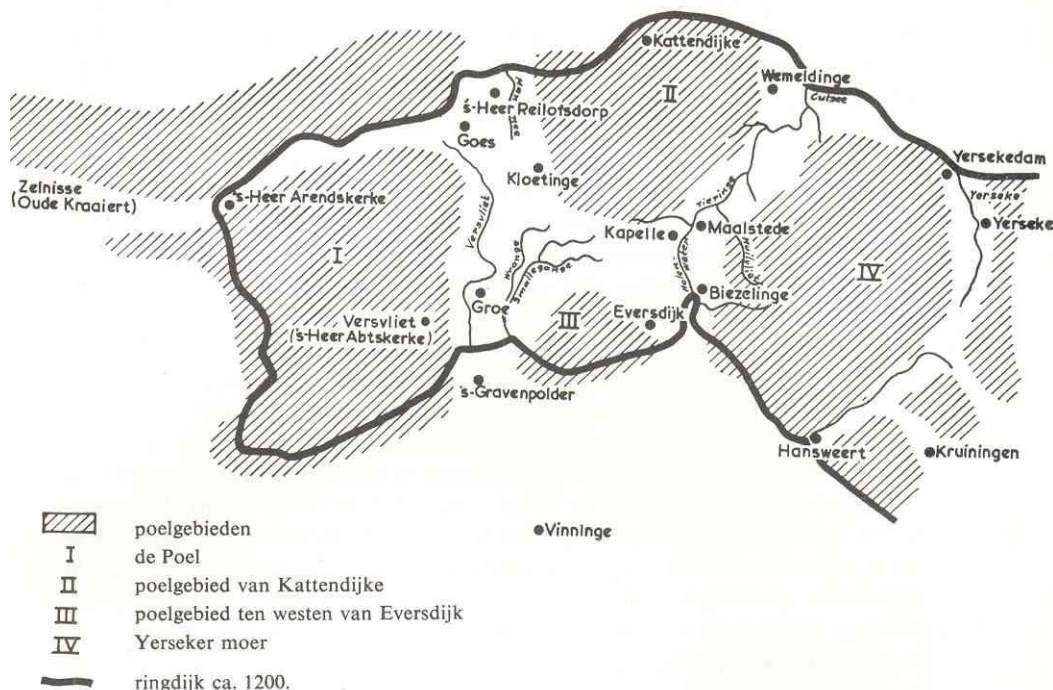

Voor de kadastrale periode (1832 – 1981, zie figuur 1) zijn een aantal gegevens (perceelnummer, oppervlakte, eigenaren, etc.) eerst ondergebracht in een apart spreadsheet, voordat de koppeling met de overlopers tot stand gebracht kon worden. Hierbij werden in de kolommen naast een volgnummer, het eerste perceelnummer (minuutnummer), de eigenaar, woonplaats, beroep en een kolom met opmerkingen (adres, nieuw perceelnummer, etc.) vermeld. In de rijen zijn de opvolgende eigenaren met hun leggerartikel nummer en de hierbij behorende percelen met perceelnummers vermeld. Hiermee kan naar behoefte gerankt worden in volgorde van perceelnummers, eigenaren, etc. Nadat de koppeling tussen de registraties in de overlopers en de kadastrale gegevens tot stand gebracht was, zijn in de eerdergenoemde spreadsheet met de gegevens van de overlopers, ook de overeenkomende kadastrale perceelnummers en de artikelnummers met de opvolgende eigenaren ondergebracht. Naast de genoemde kadastrale gegevens werd voor deze periode gebruik gemaakt van de beschikbare veldwerken en hulpkaarten. In deze registraties, doorgaans ook voorzien van perceelskaartjes, zijn alle wijzigingen op en aan de percelen vanaf 1832 weergegeven (nieuwbouw, sloping, splitsing, vereniging, etc.). Eén van de meest cruciale momentopnames uit de onderzochte periode van praktisch 400 jaar (1596 – 1981) is wel het verschijnen van het minuutplan met de minuutnummers in 1832. Hiervòòr zijn geen grondkaarten met perceelsindeling van het Ganzengebied bekend. Voor de presentatie en discussie van de onderzoeksgegevens is daarom steeds gebruik gemaakt van het fragment van het minuutplan, sectie D, Sinoutskerke, het Ganzengebied omvattende, met daarin de eerste perceelnummers of minuutnummers. Deze kaart met perceelnummers vormt met bovengenoemde spreadsheet, één van de fundamenten van het onderhavige onderzoek. Een andere momentopname zijn de satellietfoto's, die een goed beeld geven van de huidige situatie. De achterliggende vraag was hier, in hoeverre de huidige situatie matcht met die van het minuutplan en waar de veranderingen opgetreden zijn. Tenslotte is naast de primaire bronnen, als belangrijkste ondersteunende literatuur gebruik gemaakt van de publikaties van Dekker (11), Priester (18) en Bieleman (19). Dekker beschrijft van de middeleeuwse periode het tijdvak van 800 tot 1600, waarbij hij met name ingaat op de ontwikkeling van het landschap van Zuid-Beveland. De periode van 1600 – 1910, waarin Priester de agrarische geschiedenis van Zeeland beschrijft, sluit hier goed op aan. Tenslotte beschrijft Bieleman de geschiedenis van de landbouw in Nederland voor het tijdvak 1500 – 2000.

3. ONTSTAAN ZUID-BEVELAND

Zuid-Beveland is gevormd uit een groot schorregebied tijdens de Duinkerken-II transgressie en werd omstreeks het jaar 1150 bedijkt door er een verdedigende ringdijk omheen te leggen. In voorgaande artikelen (20, 21) is uiteengezet hoe de laagliggende, uit zware klei bestaande poelgronden, volgens Dekker (22) gevormd werden door opslibbing van klei op het veen gedurende de periode dat Zeeland weer één was met het water (3e tot 8e eeuw na Christus). Het proces van eb en vloed, waardoor kreken ontstonden, het verdwijnen van het veen hieruit door de schurende werking van de zee, het opslibben erin van het grovere zand, wat veel sneller ging dan het opslibben van de fijne kleideeltjes op het veen, waardoor de kreken met hun oeverwallen uiteindelijk hoger kwamen te liggen en het veen met het zware kleipakket juist lager, is destijds gedetailleerd beschreven (20). Het geheel van voormalige, dichtgeslibde kreken en oeverwallen noemt men kreekkruggen, die uiteindelijk een stuk hoger kwamen te liggen dan de poelgronden (figuur 2). Onder druk van voortdurende overstromingen ging men uiteindelijk over tot bedijking van het schorregebied. De stormvloed van 1134 vormde hiervoor de aanleiding. Ringdijken werden gelegd om de oude kerngebieden of oudlandgebieden.

Figuur 2. De 4 poelgebieden tussen de kreekkruggen binnen de watering Bewesten Yerseke (Dekker)

Deze oudlandpolders, de latere wateringen Bewesten Yerseke (9275 ha.) en Beoosten Yerseke (9400 ha.) plus de polders van Baarland en Borsele, vormden in totaal ruim 20.000 ha. oudland. Aan deze oudlandpolders ging men na de voltooiing van de verdedigende ringdijken tussen 1150 en 1250, op een offensieve manier op- en aanwassen voor de kust van deze polders indijken. Op deze wijze zijn volgens Dekker (23) tussen 1250 en 1550 in totaal 165 polders aan de oude kernlanden van Zuid-Beveland bedijkt. In 1530 lagen ruim 12000 ha. aan nieuwlandpolders aangedijkt, toen tijdens de desastreus verlopen Sint Felixvloed van 5 november 1530 (Sint Felix quade Saterdag) grote delen van Zuid-Beveland voorgoed in het water verdwenen. De grootste impact van deze ramp was wel het verdwijnen van de watering Beoosten Yerseke met de stad Reimerswaal, waarbij het Verdrongen Land van Zuid-Beveland ontstond. Dit resulteerde ca. 1600 in een totaal aan resterend land van 21500 ha., waarvan 12000 ha. oudland en 9500 h. nieuwlandpolders. Vanaf 1600 nam de oppervlakte van de nieuwlandpolders gestaag toe van 9500 ha. tot 21700 ha. Hiermee komt de totaaloppervlakte aan cultuurland op Zuid-Beveland op ca. 34000 ha. (24, 25, 26). Volgens Dekker bereikte Zuid-Beveland kort voor de stormvloed van 1530 met 38400 ha. (96.000 Gemeten) de grootste omvang die het ooit gehad heeft.

3.1 Organisatie waterlozing en dijksonderhoud

Binnen de watering Bewesten Yerseke, hebben de poelgebieden altijd het meest te kampen gehad met wateroverlast. Het feit dat een verdere ontwikkeling van de Poel, zowel van de landerijen als de erin gelegen dorpen, door de wateroverlast uiterst moeilijk was, had zowel technische als bestuurlijke oorzaken. Bovendien moet men volgens Dekker vòòr 1600, nog onderscheid maken tussen waterlozing en dijksonderhoud (27). Ter bekostiging van de werken die verband hielden met de waterlozing, zoals geld voor watergangen, sluizen, heulen, werd watergeld of wateringgeld geheven. Dijkgeld werd opgebracht voor buitengewone dijkwerken, het normale onderhoud aan de dijken werd geleverd door een prestatie in natura. Wateringgeld en dijkgeld waren beide belastingen, die geheven werden op basis van de gemetsgetallen zoals vermeld in de overlopers. Dijkgeldplichtig waren oorspronkelijk alleen de gemeten grond van de parochies of ambachten aan de zeedijk. Voor de parochie van Sinoutskerke betrof dit in 1250 slechts een beperkt stuk van de Grote Dijk, wat aan zee lag. Wateringgeldplichtig waren zowel alle gemeten grond in de watering, als in de ambachten daarbuiten. Binnen de watering werden beide belastingen geïnd door de “waterklerk”, in de ambachten buiten de watering werd het wateringgeld afzonderlijk gekollekteerd en voor eigen gebruik aangewend. Het was dus geen geld voor de gehele afwateringsgemeenschap, maar specifiek bedoeld voor ieders onderhoud van watergangen, heulen, sluizen, etc. Eind 16^e eeuw maakte het oude systeem van specifieke heffingen plaats voor een uitgebreide kontributie, gebaseerd op een raming van de kosten van waterlozing plus dijkage. In de watering Bewesten Yerseke noemde men deze belasting ook wel de grote waterpenningen, naast de kleine waterpenningen, die men bleef opleggen ter bestrijding van de kosten voor het gewone onderhoud van de watergangen, sloten, heulen en sluizen.

3.2 Rol van de ambachtsheren

De ambachten met hun ambachtsheren vormden al rond het jaar 1000, de belangrijkste lokale macht in Zeeland. Het waren veelal adellijke lieden, die behalve grootgrondbezitter ook de rechterlijke macht, de militaire macht en de macht op de belastingheffing bezaten. Oorspronkelijk aangesteld door de koning, behielden zij hun macht toen achtereenvolgens de graven van Vlaanderen en Holland zich vestigden op Zuid-Beveland. Hun typisch Zeeuwse macht hadden zij te danken aan het feit dat Zeeland met z'n vele eilanden die regelmatig overstromden, ver af stond van centrale machthebbers. Ook het gegeven dat Zeeland lange tijd een twistpunt vormde tussen de graven van Holland en Vlaanderen, gaf de ambachtsheren de mogelijkheid beide machtsblokken tegen elkaar uit te spelen en hun macht verder te versterken. De ambachten in Zeeland, door Dekker ook wel een “ambachtsherenrepubliek” genoemd (28), waren ook erfelijk en konden bij vererving gesplitst worden. Hierdoor ontstonden tussen 1300 en 1400 binnen enkele tientallen parochies, enige honderden ambachten op Zuid-Beveland (29). Zo had de parochie en heerlijkheid van Sinoutskerke in 1331 op een totaal van 1061 gemeten ambacht, 14 ambachten en 17 ambachtsheren. De consequentie hiervan was dat er ambachtsheren waren met hele kleine stukjes ambacht, soms zelfs van 1 gemet of minder. Hun positie stelde niet veel voor, formeel behoorden ze nog tot de edelen, in de praktijk waren het gewone boeren. Het grote aantal ambachten en ambachtsheren neemt in de erop volgende eeuwen weer af door de aankoop van kleine ambachten door de rijkere ambachtsheren.

De Zeeuwse ambachtsheren bezaten rechten op hun niet-adellijke ambachtsingezetenen, waardoor deze in hun persoonlijke vrijheid zeer beperkt werden. Ze traden zeer bevoogdend op ten aanzien van te vervullen militaire diensten, maar ook herendiensten met paard en wagen. Niet-adellijke inwoners konden zich niet zonder toestemming van de ambachtsheer in zijn ambacht vestigen en zij dienden de ambachtsheer te helpen de boetes op te brengen die hij aan de graaf verschuldigd was. De ambachtelijke organisatie versterkte de positie van de adel in hoge mate. Toen dan ook de graaf van Vlaanderen in ca. 1100 zich vestigde in Zeeland, kon hij in het veroverde gebied niet rekenen op trouw en gehoorzaamheid van de plaatselijke ambachtsheren, in tegendeel, soms felle tegenstand en opstanden. Het resultaat was dat zij alle verworvenheden behielden nadat de graaf van Vlaanderen hen in zijn bestuursapparaat had ingeschakeld. Rond 1300, toen het Hollands gezag gevestigd was, probeerden de ambachtsheren de graaf van Holland naar hun hand te zetten. De graaf moest bij alle maatregelen van binnenlands bestuur met de ambachtsheren rekening blijven houden. Het was toen ook de tijd dat de ambachtsherenlijke macht op zijn hoogtepunt was en de ontwikkeling van het ambacht een voorlopig eindpunt had bereikt.

3.3 De ambachten en waterstaatszaken

Vooral in waterstaatszaken bleven de ambachtsheren zich nog lang roeren. Sinds het begin van de stelselmatige bedijking van het Zeeuwse land omstreeks 1150 was er toezicht nodig op dijksonderhoud en afwatering. Dit toezicht of schouw van dijken, watergangen, sluizen, heulen, werd uitgeoefend door de ambachtsheren of hun schout en schepenen. Bij conflicten betreffende waterstaatsaangelegenheden werd de berechting aan de ambachtsvierschaar overgelaten. Vierschaarambachten bevatten verschillende oude ambachten en vielen geheel samen met de eveneens sinds 1150 bestaande parochies. De term vierschaar drukt uit dat de parochie een eigen rechtbank heeft, waarvan de rechtszittingen gehouden werden op een plek waar aan vier zijden banken waren geplaatst. De kerkdorpen zijn dan inmiddels niet alleen de centra van het kerkelijke, maar ook van het bestuurlijke en het rechterlijke leven. De geleidelijke overgang van de middeleeuwse, plaatselijke macht van de ambachtsheren naar een algemener, op de watering toegesneden bestuur over het dijksonderhoud en de waterlozing, werd pas rond 1600 voltooid. Hiervoor kwamen herhaaldelijk het algemeen belang in botsing met de lokale belangen en verworven macht van de ambachten en ambachtsheren. Hoe groot hun macht was, blijkt wel uit de aarzelende houding van de grafelijke overheid om hun bevoegdheden in te perken. Vanaf het begin van de bedijking in 1150 bleven de ambachten vasthouden aan het principe van *“elc sinen dike”* (30). Toch leverde de ontwikkeling van het dijksonderhoud en de waterlozing tussen 1150 en 1600 wel resultaten op als men bedenkt dat in die periode het onderhoud aan dijken, watergangen, sluizen, etc. zich ontwikkelde van het lokale ambacht via het vierschaarambacht naar het dijkgraafschap. De centralisatie van bestuur per waterschap zou zich bovendien ook weer handhaven van 1600 tot ca. 2000.

3.4 De waterlozing van Bewesten Yerseke

Sinds de bescherming van de Poel door een verdedigende ringdijk in 1150 en de daarop volgende kerstening met de bouw van vele kerken en torens, ontstonden ook de parochieën van 's-Heer Abtskerke, Nisse, Sinoutskerke, Baarsdorp, 's-Heer Arendskerke, Wissekerke, 's-Heer Hendrikskinderen, etc. De parochieën waren geografisch identiek aan de vierschaarambachten maar deze waren niet automatisch allemaal aangesloten bij de watering Bewesten Yerseke. Dit was onder meer het geval met Wissekerke, 's-Heer Hendrikskinderen, Goes, Nisse en Kattendijke, die buiten de watering bleven. Oorspronkelijk moeten de vierschaarambachten die niet bij de watering aangesloten waren, ieder een eigen sluis hebben gehad. De zelfstandige afwatering, onafhankelijk van hun burens, was juist de reden geweest dat zij buiten de afwateringsgemeenschap gebleven waren. Zij lagen dan ook allen aan de zeedijk, wat echter ook weer het risico met zich meebracht dat er vòòr hun sluizen, nieuwe polders konden worden bedijkt, waardoor de sluizen hun belang verloren. Dit werd doorgaans opgelost door vanaf de oude sluis een watergang door de nieuwe polder naar de zeedijk te graven en daar een nieuwe sluis te bouwen. De watering van Bewesten Yerseke had vanouds 3 sluizen, een sluis in de noorddijk ten westen van Kattendijke, één in de zuijdijk ten westen van Vlakte en de derde sluis van Ter Lucht bij 's-Heer Arendskerke. Volgens Dekker heeft het westelijk deel van de watering met de dorpen 's-Heer Abtskerke, Sinoutskerke, Baarsdorp en 's-Heer Arendskerke oorspronkelijk wellicht zijn water afgevoerd via een sluis in de Grote Dijk, ten zuiden van 's-Heer Arendskerke, waar nu nog steeds weeltjes liggen (31). Tussen 1400 en 1500 werd het voorland van deze westdijk echter geheel ingepolderd, zodat men een nieuwe plek voor een sluis heeft moeten kiezen. De weel van Ter Lucht moet voor dit doel aantrekkelijk geweest zijn. Deze weel, op de grens van 's-Heer Arendskerke en Wissekerke, was ontstaan bij een dijkbreuk in 1404 ten gevolge van de St. Elisabethsvloed, waardoor de omgeving van 's-Heer Arendskerke onderliep. In de zomer van 1407 lieten dijkgraaf en gezworenen van Bewesten Yerseke bij Ter Lucht een sluis bouwen, maar halverwege moesten zij op bevel van graaf Willem VI het werk staken. Volgens Dekker was de reden van de stopzetting, die werd bevolen op verzoek van de belastingbetalers van 's-Heer Arendskerke, Baarsdorp, Sinoutskerke en 's-Heer Abtskerke, dat genoemde parochieën of ambachtsheerlijkheden bezwaar maakten tegen de bouw van de nieuwe sluis op grondgebied van de ambachtsheerlijkheid van Wissekerke, dat niet aangesloten was bij de watering van Bewesten Yerseke, dus buiten de watering lag. Aannemelijk is volgens Dekker dat kort daarna aan de 's-Heer Arendskerkse kant van de weel, dus binnen de watering, de nieuwbouw van de sluis van Ter Lucht is gerealiseerd. Omstreeks 1500 loosden de genoemde ambachten in ieder geval hun water via de sluis van Ter Lucht en dit bleef waarschijnlijk zo tot in de 17^e eeuw, toen er sprake was van de inpoldering van de Leeuwerkepolder voor de kust van 's-Heer Arendskerke en Wissekerke. Omdat deze inpoldering slechts gedeeltelijk en tijdelijk was, is het niet uitgesloten dat het nog mogelijk was voor de watering Bewesten Yerseke om het water te lozen via Ter Lucht tot 1846, toen voor de kust de Perponcherpolder definitief werd ingedijkt.

4. ONTWIKKELING VAN DE POEL

In dit hoofdstuk zal wat verder ingezoomd worden op het oudlandgebied van de Poel, waarvan aanvankelijk de grenzen voor een deel gevormd werden door de grote kreekruggen. Geschetst wordt hoe binnen dit Poelgebied nog een aantal kleinere kreekruggen gevormd werden en wat hun rol was bij het ontstaan van de dorpen 's-Heer Abtskerke, Sinoutskerke, de buurtschap het Hoge Huis en Baarsdorp. Na de bedijkingen in de 12^e eeuw was de grote vraag hoe men de afwatering van de Poel verzekerde, die door bodemdalingen en de inpoldering van aangrenzende nieuwanlandpolders steeds gecompliceerder werd. De vraag was op welke wijze de boeren met de beperkingen van het cultuurlandschap en de afwezigheid van technologische vernieuwingen een bestaan konden opbouwen. Zeker wanneer het oudlandgebied van de Poel afgezet wordt tegen de omringende nieuwanlandpolders komt men tot grote verschillen in het grondgebruik.

Uitvoeriger wordt stilgestaan bij de historische ontwikkeling van het oude boerenbedrijf, waarover lange tijd het beeld van conservatisme, onveranderlijkheid en onwetendheid is blijven bestaan. Waarom schetste men een dergelijk beeld, terwijl de Zeeuwse landbouw al in de 17^e eeuw een modern, commercieel en hoog productief karakter had, dat de marktontwikkelingen volgde? En wat was de rol van de "*Wageningse School*" in de bijstelling van dit beeld? Tevens wordt ingegaan op de belangrijkste randvoorwaarden voor de ontwikkeling van de oude landbouw, die vooral van politieke, kerkelijke en waterstaatkundige aard waren. Tenslotte wordt binnen de bovengeschetste context de ontwikkeling van de eigendomsverhoudingen te Sinoutskerke rond 1600 geschetst bij 11 getraceerde boerderijen. De ontwikkeling van de grondprijzen binnen Sinoutskerke in de periode 1600 – 1800 is getoetst aan het door Bieleman en Priester geschetste verloop van de seculaire trend.

4.1 Vorming van het Poelgebied

Vanaf de 12^e eeuw werd Zeeland stukje bij beetje ingepolderd, waardoor steeds minder land overstroomd werd. Een vorm van samenwerking op interlokaal nivo werd al snel na de eerste bedijkingen in 1150 gerealiseerd, om de afwatering van de landinwaarts gelegen poelgronden te verzekeren. Een mijlpaal in de ontwikkelingen was de vorming van de wateringtussen tussen 1200 en 1250 en de instelling van de grafelijke dijksbesturen rond 1300. Ten aanzien van het dijksonderhoud werd de noodzaak van een bredere samenwerking pas akkoord na de stormvloed van 1288 en zij bleef de hele middeleeuwen door gebrekkig. De vruchtbare Zeeuwse klei was geschikt voor landbouw en langzaam maar zeker neemt de welvaart in het gebied toe. Vanaf de dertiende eeuw verschijnen dorpen en steden, de bevolking leeft vooral van landbouw maar daarnaast ook van visserij. Als centrum van Zuid-Beveland ontstaat de stad Goes, maar ook de stad Reimerswaal heeft een belangrijke rol. De gebrekkige samenwerking in het dijksbeheer leidde uiteindelijk tot de stormvloed van 1530 en 1532, waarbij de watering Beosten Yerseke voorgoed verloren ging. De gevolgen van de St. Felixvloed van 1530 zijn enorm, niet alleen verdwijnt een groot deel van het eiland Zuid-Beveland in de golven, wat leidt tot het Verdrongen Land van Zuid-Beveland, maar ook vele dorpen en de stad Reimerswaal gaan uiteindelijk verloren. De bloeitijd van Reimerswaal viel in de 15^e eeuw, de stad was na Middelburg en Zierikzee de derde stad in rang van Zeeland. Een reeks van rampen bracht in de 16^e eeuw de ondergang: een stadsbrand in 1520 en de St. Felixvloed van 1530, waardoor Reimerswaal een eiland werd. Na nieuwe overstromingen zoals de Allerheiligen vloed van 1570, en oorlogsgeweld werd de stad tenslotte in 1572 en 1573 door de geuzen geplunderd en geheel in brand gestoken. Nadat de stad een jaar of drie praktisch onbewoond was geweest, vertrokken in 1631 de laatste bewoners.

In het na 1530 gespaarde deel van Zuid-Beveland, de watering Bewesten Yerseke, werd daarna een zekere vorm van concentratie in het dijksbeheer verwezenlijkt, die ca. 1600 zou leiden tot de vorming van de Brede Watering Bewesten Yerseke. De gevolgen van de St. Felixvloed voor de Westwatering worden treffend en op fraaie wijze geïllustreerd op de kaart van Christiaan Sgroten uit 1573 (figuur 3). Tussen Oosterschelde (Scaldis) en Westerschelde (Honta) en geflankeerd door de satellietsteden Middelburg en Bergen op Zoom, zien we hier de eerste contouren van het toekomstige Zuid-Beveland. Het is dan nog maar 43 jaar na de verwoestende stormvloed, het gebied van de polder van Borsele is met vele dorpen nog "*drijvende*", het schiereiland Stuivesand hangt nog aan de zak van Zuid-Beveland. Voor een groot deel gescheiden door de Zanddijk ligt de Oostwatering met talloze dorpen, zoals later zou blijken, reeds voorgoed onder water. In het hart van de westwatering ontwaren we onder meer de dorpen Scrabbekerke, Simonskerke en Baarsdorp.

Figuur 3. Zuid-Beveland op een kaart van Christiaan Sgrooten in 1573 tussen Oost- en Westerschelde

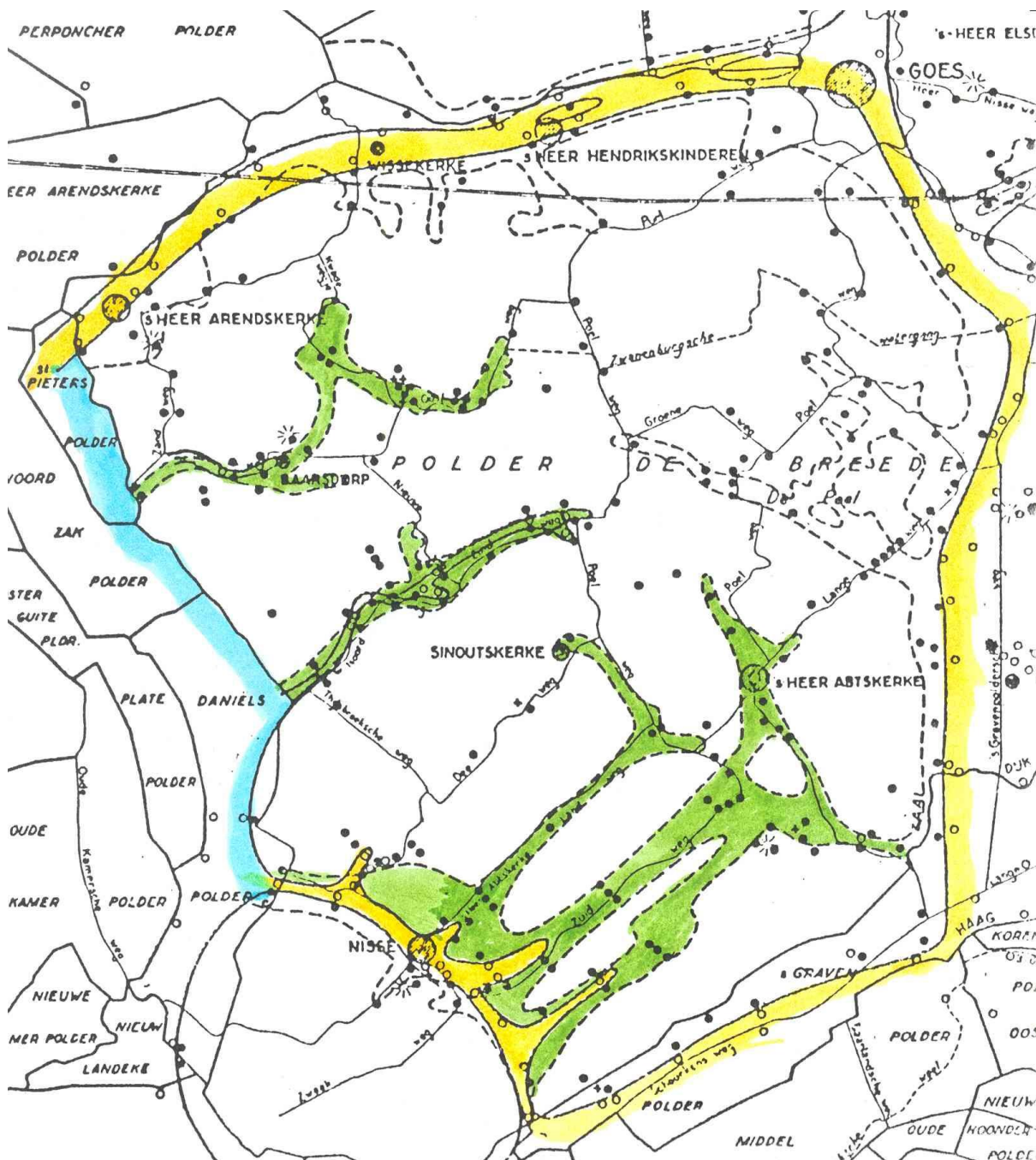
Vòòr de bedijking van Zuid- Beveland in 1150, werd de Poel al beschermd door de kreekrug Goes – 's-Heer Arendskerke in het noorden en de kreekrug Goes – 's-Gravenpolder in het oosten (zie figuur 4, geel) (33). Inbraken door de zee vanuit het zuid-westen waren voor de bedijking toen nog steeds mogelijk (zie figuur 4, blauw). De grote, primaire kreekruggen, gekenmerkt doordat in de ondergrond geen veen meer wordt aangetroffen, vormden de grenzen tussen de Poel en de andere poelgebieden op Zuid-Beveland. Op dezelfde wijze als de primaire kreekruggen ontstonden, door de schurende werking van de zee, gevolgd door opslibbing, werden hierdoor in het Poelgebied ook een aantal kleinere kreekruggen gevormd, niet meer dan kleine verhogingen in het landschap.

Het verschil met de grote kreekruggen is, dat men in het algemeen onder deze zogenaamde secundaire kreekruggen nog wel veen in de bodem aantreft. Op het eind van een aantal secundaire kreekruggen, die van zuidwest naar noordoost de Poel in lopen, zijn van zuid naar noord 's-Heer Abtskerke, Sinoutskerke, de buurtschap het Hooge Huis en Baarsdorp ontstaan (zie figuur 4, groen). Nadat de bedijking, door met name de aanleg van de Grote Dijk in het westen, voltooid was, kon het Poelgebied met een oppervlakte van ca. 2000 ha, definitief in cultuur gebracht worden. Parrallel daarmee liep de aanleg van het wegnennet en de massale parochiestichtingen in de periode 1150 - 1250 waardoor dorpen en buurtschappen zoals Sinoutskerke en het Hooge Huis ontstonden.

De natuurlijke gesteldheid van de bodem, met zijn geaccidenteerde, lage ligging tussen de kreekruggen, maakte deze poelgebieden aanvankelijk alleen aantrekkelijk voor de moertering. Ten behoeve van de zoutwinning en voor brandstof groef men het veen in de komgebieden vanonder de klei weg en stortte de klei vervolgens terug op de plaats, waar eerst het veen gezeten had. Hierdoor daalde het bodemoppervlak nog verder, zodat de kreekruggen voortaan nog sterker uit het landschap omhoog staken. Zo kon het verschil in hoogte tussen een grote kreekrug en de nabijgelegen poelklei door het moerteren wel verdubbelen. De eerste pioniers van de Poel hebben zich bij de ontginning en verkaveling van het land, zichtbaar laten leiden door de natuurlijke gesteldheid. (34). Immers, de indeling in percelen is op sommige plekken nog grillig en is dan ook duidelijk bepaald door de loop van vroegere kreekjes. Door deze kreekjes vond ook de afwatering plaats. Ook later bleven de kreekjes en sloten de basis vormen van het afwateringssysteem en zijn dat ook blijven doen tot ver in de 20^e eeuw. Het natuurlijke afwateringssysteem was echter niet berekend op de onnatuurlijke weggraving van het veen en de daardoor veroorzaakte daling van het bodemoppervlak. In de toch al lage, maar nu nog sterk verlaagde Poel bleef het water gedurende een groot deel van het jaar staan, niet alleen op de velden maar ook de wegen stonden soms onder water en belemmerden zo de doorgang voor mensen, maar ook voor paard en wagen. Pas de moderne ontwateringstechnieken, die ook nog regelmatig te kort bleken te schieten, hebben de Poel een

ander aanzien gegeven. In voorgaande eeuwen had men ieder jaar, en niet alleen in de winter, met wateroverlast te kampen. De waterschappen (wateringen, afwateringsverbanden), die al kort na de bedijking van de Poel, de Moer, het poelgebied van Kattendijke en het poelgebied bij Eversdijk gevormd werden om het ontwateringsprobleem te lijf te gaan, boden ook geen afdoende oplossing. Men bleef ook na deze bedijkingen gebruik maken van de natuurlijke kreekjes, waardoor het water al eeuwen werd afgevoerd, en de waterlozing bleef de gehele middeleeuwen door uiterst gebrekkig. Ook de toename van het aantal nieuwlandpolders rond deze kerngebieden maakte de afwatering nog gecompliceerder. De dorpskern van Sinoutskerke, gelegen op een verhoging, aan het eind van een secundaire kreekrug die wat zanderig was (Sinoutskerkse zandweg), zal doorgaans wel buiten bereik van het water gebleven zijn, maar een verdere ontwikkeling en uitbreiding was op den duur onmogelijk.

Figuur 4. Kreekruggen in de Poel (kaartje naar Vlam, 1943)

Bij de vroege ontwikkeling van het landschap moet men in eerste instantie denken aan veranderingen van herders die op de schorren hun schapen weidden en vissers die hun fuiken in de kreekjes zetten, naar een situatie van schapenboeren of boeren met een gemengd bedrijf, die granen en andere gewassen teelden op de zanderige kreekruggen, terwijl ze hun schapen weidden in het Poelgebied. Daarnaast hadden de boeren met de

moeraning van het veen en de zoutwinning, er nog extra middelen van bestaan bij. Uiteraard was er in de loop der eeuwen zeker een bepaalde mate van vooruitgang in het boerenbestaan, maar deze was door de afwezigheid van technologische vernieuwingen vòòr 1850 (mechanisatie, kunstmest, zaaizaad, etc.) en de beperkingen van het cultuurlandschap zelf, uiterst marginaal. Sinoutskerke heeft zich nog kunnen ontwikkelen tot een dorp, een parochie en ambachtsheerlijkheid, maar is door de geschetste wateroverlast en de beperkte middelen van bestaan, altijd klein gebleven. Sinoutskerke bleef het kleine dorpje van weleer, *"een bult waarop huisjes en knotwilgen bijeendrommen, in een orgie van landelijke rust en alledaagse stilte, in een streek van lage grazige weiden, van het drassige land genaamd de Poel .....*"

4.2 Grondgebruik in de Poel

De kwaliteit van de bodem in het Poelgebied en de waterbeheersing hadden een beslissende invloed op het in cultuur brengen van de grond. Er was een groot verschil tussen de natuurlijke gesteldheid van de Poel en de omringende nieuwlandpolders. De consequenties die dit had voor de mogelijkheden van het grondgebruik en dus voor de wijze van boeren, waren zeer groot. De verschillen tussen de oudlandpolders en nieuwlandpolders zaten niet alleen in de ouderdom van de bodem (300 – 800 na Chr. versus 1250 – 1900), of in de wijze van bedijking (defensief of offensief). Veel meer bepalend voor de agrarische kwaliteit van het oudland, was dat het hier ging om de omdijking van overrijpe schorren, die zeer kalkarm waren. Hier tegenover staan de inpoldering van de nieuwlandpolders in de vorm van op- en aanwassen, van schor- en plaatgrond, die doorgaans rijk aan kalk en andere nutriënten waren. Ook de hobbelige, lage ligging van de poelgebieden met hun onregelmatige, grillige perceelsvormen tegenover de hoger opgeslibde, rechtlijnige verkaveling van de nieuwlandpolders, was karakteristiek voor het verschil tussen deze twee poldervormen. In figuur 5 zijn de verschillen in natuurlijke gesteldheid en de consequenties voor het cultuurlandschap, tussen het poelgebied en de nieuwlandpolders schematisch weergegeven (zie tabel, figuur 5).

Het verschil tussen oudland en nieuwland is duidelijk zichtbaar in beeld gebracht op een fragment van de topografische kaart 658 uit 1914 (figuur 6). De grens tussen de 2 verschillende bodemtypes wordt gevormd door de Grote Dijk, de Notenboom Dijk en de Valdijk, die voor de inpoldering van de nieuwlandpolders, de zeedijk van de westkust van Zuid-Beveland vormden. Dit kaartfragment, met rechts het studiegebied rond Sinoutskerke, toont als kenmerken van het oudland de onregelmatige en zeer klein versnipperde verkaveling, het grondgebruik is blijkens de inkleuring grotendeels grasland. Links van de oude zeedijk liggen van noord naar zuid de nieuwlandpolders St. Pieterspolder, Noordzakpolder en Danielspolder, die zich in hun verkaveling onderscheiden door grote, rechtlijnige percelen, die praktisch geheel voor akkerbouw gebruikt werden. Helemaal links op het kaartje ligt Heinkenszand, dat aanvankelijk tussen 1325 – 1350 als een eiland ontstond uit een opwas. De nieuwlandpolders tussen Heinkenszand en het oude Zuid-Beveland zijn bedijkt tussen 1400 – 1425.

Waar de nieuwlandpolders met hun hoge vruchtbaarheid uitstekend geschikt waren als bouwland, konden de laaggelegen poelgebieden meestal alleen gebruikt worden als wei- of hooiland (35). Priester, die zijn studie ongeveer begint, waar die van Dekker ophoudt (1600), tekent hier verder bij aan dat in Zeeland veel landbouwgrond werd gebruikt voor akkerbouw vanwege de fysische gesteldheid van de bodem (36). Vooral de nieuwlandpolders leenden zich door hun hoge ligging en rijke voorraad aan nutriënten goed voor de teelt van granen, peulvruchten en handelsgewassen. Gemiddeld namen de akkers 70 % of meer van de totale bedrijfsoppervlakte in. Een opgave van het areaal grasland op Zuid-Beveland in 1720 duidt ook op een grondgebruik dat generaties lang hetzelfde bleef. In dat jaar lag ongeveer 30 % van het cultuurareaal op het eiland groen. Dat in de eeuwen voor 1800 inderdaad sprake was van een vrijwel onveranderlijk grondgebruik, is ook op te maken uit de gegevens van de tiendheffing (37). De periode van 1850 – 1870 vormde volgens Priester een keerpunt (38). Plotseling begon de oppervlakte tiendbare gewassen te stijgen, een trendbreuk die het gevolg was van veranderingen in het landgebruik: er werd grasland gescheurd en in bouwland omgezet, tegelijkertijd werd op het bestaande bouwland de braak verminderd.

Het hing allemaal samen met de opkomst van nieuwe gewassen als mangelwortelen en suikerbieten, mogelijk geworden door een aantal biologische en chemische innovaties op het gebied van grond- en hulpstoffen, zoals kunstmest, zaaizaad en nieuwe veevoedermiddelen. De omwenteling, die met recht een agrarische revolutie genoemd wordt, bracht een ongekende stijging van de produktiviteit met zich mee. In het tijdvak van 1600 tot 1850 had zich niet eerder zo'n opmerkelijke stijging in de produktiviteit voorgedaan. Er was echter in deze periode wel een zekere dynamiek in de bedrijfsvoering te onderkennen. Ontwikkelingen, als de nog steeds doorgaande inpolderingen in de 17^e eeuw, de opkomst van de meekrapteelt in de daarop volgende 200 jaar, het verdwijnen van de schapenteelt en de kaasmakerij in de 17^e eeuw, de wisselende perspectieven van de

slachthouderij, geven allen aan dat het boerenbedrijf niet star en onveranderlijk was. In de periode voor 1850 was er sprake van stabiliteit en continuïteit, van een agrarische revolutie was echter geen sprake.

Figuur 5. Verschillen tussen het Poelgebied en de nieuwe polders

	Natuurlijke gesteldheid	Consequenties cultuurlandschap
Poelgebied (oudland)	Ontstaan in 300 – 800, daarna overrijpe schorren, gevolgd door defensieve bedijking in 1150 - 1250	Kalkarme grond, waardoor zure akkers en mindere structuur, ook met bemesting matige oogsten
	Hobbelige , lage ligging tussen hoge kreekruigen, door inklinking veen en moertering nog sterkere bodemdaling	Door lage ligging werd de waterlozing sterk bemoeilijkt
	Grillige, onregelmatige, vaak kleine verkaveling van percelen	Percelen minder effectief en efficiënt te bewerken
	Door aanwezigheid van zout veen, ontstond brak water direkt onder het maaiveld	Het houden van vee en de verbouw van akkerbouwgewassen werd sterk bemoeilijkt
	Conclusie :	Ongeschikt als bouwland, matig geschikt als weiland
Nieuwe polders (nieuwland)	Ontstaan in 1250 – 1900 door offensieve bedijking van op- en aanwassen (schor- en plaatgronden), gevolgd door planmatige inpoldering	Rijk aan kalk en andere nutrienten, waardoor zeer vruchtbare grond met grote oogsten
	Hoger opgeslibd, veel minder reliëf, geen poelen en kreekruigen, geen veen direkt onder het maaiveld	Door hogere ligging en minder reliëf, veel gemakkelijkere ontwatering
	Grote geometrische nauwkeurigheid van de percelen, rechtlijnige, meestal grotere verkaveling	Percelen effectiever en efficiënter te bewerken
	Aanwezigheid van zout alleen door kwelwater langs zeedijken, wat uitgespoeld werd door regenwater	Door de hoge opbrengst van akkerbouwgewassen werd het houden van vee sterk geminimaliseerd
	Conclusie :	Uitstekend geschikt als bouwland

Figuur 6.

Oudland en Nieuwland

4.3 Ontwikkeling oude landbouw

Na de stichting van het dorp Sinoutskerke met de bouw van kerk en toren in 1150 – 1200, kwamen na de jacht, visserij, schapenhouderij en de infrastructuur met wegen, sloten en watergangen, ook de eerste vormen van landbouw tot ontwikkeling. De oude landbouw zou men volgens historici kunnen omschrijven als het trachten beheersen van biologische processen op basis van ervaring en intuïtie van voorgaande generaties (39). Zo bouwde een boer vakmanschap op, gebaseerd op ervaring, inzicht en scholing op het ouderlijk bedrijf. Maar waarom dat allemaal zo was bleef een raadsel. Hieraan kwam vanaf het einde van de 19e eeuw snel verandering. Eén van de cruciale veranderingen was de zich snel ontwikkelende landbouwwetenschap, die niet alleen de biologische principes en processen achter de plantaardige en dierlijke productie leerde kennen, maar ook de activiteiten binnen het boerenbedrijf. In het verleden was de boer empirist en beruften akkerbouw en veehouderij uitsluitend op ervaring, op kennisoverdracht van vader op zoon en op een eeuwenlange praktijk. De verandering in het landbouwbedrijf was een continu proces van **intensivering**, wat weer het resultaat was van het produkt van **arbeid** en **kapitaal** per oppervlakteenheid **grond** met als doel de produktiviteit te vergroten. Een belangrijk oorzakelijk verband lag er tussen bevolkingsgroei en voedselproductie.

De periode van 1200 tot 1350 was een gunstige tijd voor de ontwikkeling van de landbouw, een periode van expansieve groei met een snelle bevolkingstoename, inpolderingen op grote schaal en bloei van de interregionale handel. Het was ook de tijd waarin de steden tot ontwikkeling kwamen (Middelburg, Goes, Zierikzee, Antwerpen, Gent, Brugge) en de bevolking van Europa ruim verdubbelde van 16 naar 35 miljoen mensen (40). De periode daaropvolgend (1350 – 1500) werd juist gekenmerkt door economische en demografische terugval, ingezet door het uitbreken van de pest (“zwarte dood”). Op het eind van de Middeleeuwen had het voedselpakket zich langzaam ontwikkeld van de jacht en visserij naar plantaardige producten uit tarwe, rogge, gerst, haver en boekweit. Het overschot van de landbouw bestemd voor de markt was aanvankelijk gering, zodat iedere misoogst of veesterfte leidde tot heftige prijsschommelingen. Analyse van prijsreeksen over langere termijn, bracht aan het licht dat de agrarische geschiedenis sinds de Middeleeuwen zich liet ordenen volgens een lange golfbeweging met een periodiciteit van 100 jaar of meer. Deze unieke opeenvolging van fasen van groei en achteruitgang, van economische expansie en contractie, wordt aangeduid met de term seculaire trend (41).

Voor de ontwikkeling van de landbouw kunnen we de gehele studieperiode (1596 – 1981) onderverdelen in een aantal fasen van expansie en stagnatie. Er was sprake van groei tussen 1500 en 1650, stagnatie tussen 1650 en 1750 en, met een aantal onderbrekingen (1820 – 1850 en 1878 - 1895), weer groei van 1750 tot heden. De periode van 1750 – 1850 wordt gekenmerkt door de overgang van een agrarische naar een industriële samenleving, van een overgang van een seculaire prijsontwikkeling over een periode van meer dan 100 jaar naar een conjunctuurgolf met een kortere periode van 50 – 70 jaar (Kondratiëff-cyclus). Het verband tussen demografische ontwikkelingen, voedselproductie en prijzen over lange termijn (> 100 jaar) verdwijnt. Het volgende tijdvak van 1850 – 1950 heeft als belangrijkste kenmerken de massale aanvoer van graan naar Noordwest – Europa vanaf 1860, het uitbreken van de grote landbouwcrisis (1878 – 1895), gevolgd door een ware revolutie in de landbouw aan het eind van 19^e eeuw (mechanisering, kunstmest, nieuwe gewassen, hoogrenderende rassen, bestrijdingsmiddelen)

De ontwikkeling van het Poelgebied werd eeuwenlang voortgestuwd door een dragende agrarische sektor. Het beeld is echter lange tijd geweest dat de ontwikkeling van het boerenbedrijf gekenmerkt werd door conservatisme, domheid, stilstand en onveranderlijkheid. Deze beeldvorming is volgens Priester (32) mede gecreëerd door de historici zelf. Zich baserend op de archieven van de agrarische instellingen hebben zij hieruit kritiekloos het beeld van achterlijke en conservatieve boeren overgenomen. Het zou de boeren aan moed en belangstelling voor nieuwe technieken hebben ontbroken. De boeren zouden in vroeger eeuwen nog geheel een werktuig van gewoonte en vooroordeel zijn geweest, mensen die in isolement en onwetendheid leefden en slechts de overgeleverde praktijken en tradities slaafs wisten na te volgen. De Zeeuwse boer had weinig opleiding genoten en was niet in staat op een rationele manier landbouw te bedrijven op zijn boerenbedrijf, wat in het algemeen in tarweteelt was gespecialiseerd, maar wat tot in de 19^e eeuw gebaseerd bleef op oude gewoontes.

Waarom schetsten ze een dergelijk beeld? De instellingen waren van mening dat het mede door deze houding slecht ging met de Zeeuwse landbouw. Het boerenbedrijf was volgens hen te eenzijdig georiënteerd op de akkerbouw. Er werd te weinig vee gehouden, waardoor te weinig mest beschikbaar kwam en de opbrengsten van de akkerbouw laag bleven. Eén en ander kon worden verbeterd door meer voedergewassen te verbouwen en de veestapel uit te breiden. De mestproductie zou dan toenemen, zodat het bouwland intensiever kon worden bemest. De Zeeuwse boeren waren echter weinig geneigd de raadgevingen van de “*vergaderende heren*” op te volgen. Dit kwam volgens de laatste door de conservatieve mentaliteit van de boeren, hun geringe scholing en irrationeel gedrag.

Pas in de laatste decennia is door het werk van de “*Wageningse School*” een heel ander beeld van het platteland ontstaan. Kenmerkend voor de Wageningse school is dat men door gebruikmaking van gekwantificeerde gegevens (graanprijs, lonen, belastingen, kosten, etc.) de juiste parameters in handen had voor de geschiedschrijving van de agrarische samenleving. Bieleman en Priester hebben aan de bijstelling van het beeld van het platteland, door gebruik te maken van gekwantificeerde parameters, een belangrijke bijdrage geleverd (18, 19). In het bijzonder Priester heeft zich voor de geschiedenis van de Zeeuwse landbouw ingespannen om van het, voor een groot deel op emoties gebaseerde beeld van het oude boerenbedrijf, een rationeel aanzien te geven door een systematisch en kritisch gebruik van kwantitatieve bronnen.

4.3.1 Periode 1500 - 1650

In de periode 1500 – 1650 was Vlaanderen het centrum van verstedelijking en economische groei, met Antwerpen als exponent van de welvarende handelssteden. In de plattlandsgebieden daar omheen ontwikkelde zich parrallel hieraan de agrarische sektor in een zelfde mate. Boeren in het zuidwestelijk zeeleigebied profiteerden aan het eind van de middeleeuwen van het feit dat ze boerden in de directe nabijheid van het brandpunt van de toenmalige West-Europese economie, Vlaanderen. De intensieve landbouwbedrijven vonden een belangrijke afzetmarkt in de Vlaamse steden. De vraag naar granen en andere agrarische produkten nam toe, de prijzen van graan, vlees en zuivel gingen eveneens omhoog, van begin 16^e tot begin 17^e eeuw liep het prijsnivo van rogge op tot het 5-voudige, van boter en rundvlees tot het 7-voudige (42). Ook de grond- en pachtprizen en de lonen namen aanzienlijk toe, al deze verschijnselen waren karakteristiek voor de groeiende economie in deze expansiefase van de seculaire trend. Na de val van Antwerpen in 1585, groeide Amsterdam in de 17^e eeuw uit tot het centrum van de wereldgraanhandel, mede door toename van de aanvoer van granen uit het Oostzeegebied. Ruim 2/3 van de stroom importgraan was rogge, het volksvoedsel en de basis van het dagelijks menu in de republiek. Met dit alles groeide het kustgebied in deze periode uit tot het middelpunt van een Noordwest-Europese landbouweconomie in wording en in het bijzonder ook de Zeeuwse steden. In dit economisch krachtenveld kwamen zeer intensieve vormen van landbouw tot grote bloei : moderne melkveehouderij bedrijven gericht op de productie van melk, boter en kaas, moderne tuinbouw- en akkerbouw bedrijven, die zich naast de verbouw van granen vooral richtten op de teelt van een scala aan nijverheidsgewassen. Van cruciale betekenis was, dat de ontwikkelingen in de landbouw parrallel liepen aan die in de handels- en vervoerssector, er was een heel netwerk van vervoer te water, wat er voor zorgde dat de boeren hun produkten eenvoudig konden afzetten. Deze ontwikkelingen hadden grote gevolgen voor de plattelandseconomie, de agrarische bevolking richtte zich steeds meer op verschillende vormen van landbouw en stootte daarbij niet-agrarische activiteiten af, dit bezorgde een bestaan voor een groeiende groep ambachtslieden, nijverheid, handel en verkeer. Het platteland werd hierdoor veel minder “agrarisch” : van de 70 % mannelijke arbeidskrachten op het platteland begin 16^e eeuw, daalde dit naar minder dan de helft in 1650.

In de Schelde delta was de ligging van het eiland Zuid-Beveland, ingeklemd tussen de schelde-armen Westerschelde en Oosterschelde, zeer strategisch ten opzichte van de rijke afzetmarkten van de Vlaamse steden. Ondanks oorlogsproblemen (80-jarige oorlog) en stormvloed (St. Felixvloed, 1530) verliep de ontwikkeling van de landbouw hier positief door de nabijheid van een florerende Antwerpse afzetmarkt voor “luxe” veehouderijprodukten als melk, boter, kaas en vlees (43). Het verstedelijkte gebied was ook een belangrijke afzetmogelijkheid voor nijverheids- en specerijgewassen. Een andere faktor bij die ontwikkelingen was de moderne structuur van de samenleving, de autonome macht van de polders, waarbinnen vrije boeren hun bedrijf uitoefenden temidden van heerlijkheden met een afnemende macht. Dit waren moderne verhoudingen die een direkt gevolg waren van de wijze waarop het gebied in de Middeleeuwen was ontstaan, waardoor niet-feodale verhoudingen zich hadden kunnen vestigen. De ontwikkelingen na 1580 kwamen steeds meer in het teken van de expanderende stedelijke economie (Gouden Eeuw) en er ontstonden onder de rook van de snelgroeiende steden, uiterst moderne en gecommmercialiseerde, hoogproductieve vormen van landbouw. Door extra inzet van arbeid en kapitaal werd een intensivering van de agrarische produktie bereikt.

Ook Dekker en Baetens (44) wijzen op het belang van de Schelde in de politieke en commerciële verhoudingen tussen Zeeland en Vlaanderen, de strijd om het water bepaalde de geschiedenis van dit grensgebied. Aanvankelijk was de Oosterschelde de belangrijkste vaarroute naar Antwerpen, na de stormen van 1375, 1377 en 1404 werd de Westerschelde voor zeeschepen geleidelijk steeds meer bevaarbaar. In 1505 kocht de stad Antwerpen voor fl. 30.000 van de landsheer Filips de Schone de tol voor de Westerschelde, voor alle schepen van en naar zee. De stormvloed van 1530 en 1532, die de verzanding van de Oosterschelde en de uitdieping van de Westerschelde sterk beïnvloedden, waren de beslissende fasen in de machtsstrijd om de Schelde. Het commerciële en financiële overwicht van Antwerpen werd in de 16^e eeuw zo groot dat tot het uitbreken van de Opstand tegen Spanje in de jaren 1570 de zeeweg vrij en onbelemmerd bleef. Dekker en Baetens geven verder aan hoe de her-opbloei van de Zuid-Nederlandse landbouw door een samenkomen van talrijke vernieuwingen, door specialisatie van de gewassen en de industrialisatie van het platteland, samenliep met de conjuncturele groei in de steden. De internationale handel in Engelse lakens, Duitse metalen en, als gevolg van de ontdekking van nieuwe werlddelen de handel in specerijen, brachten Antwerpen tot grote bloei. Er ontstond een toenemende vraag naar luxe kleding, kunstwerken en wandtapijten. Tussen 1500 – 1540 had 50 % van de drukkers in de Nederlanden er werk (44). De schaalvergroting van handel en nijverheid leidden tot kapitaalsaccumulatie in Antwerpen. Na de val van de stad in 1585 zou een “milde nazomer”, Antwerpen als opslagplaats nog een rol van betekenis gunnen op het Europese handelsforum.

De Duitse en Portugese handelaren, financiers en kooplieden beschikten rond 1530 al over aanzienlijke kapitalen, die ze deels in grond belegden. Al voor 1530 waren inwoners van Antwerpen eigenaar van poldergronden op Zuid-Beveland. De controle van stedelingen op het omringende platteland was al ingezet in de 15e eeuw door adellijke patriciërs, in 1515 bezat de familie van de Werve in Zeeland 3406 Gemeten (44). Toen in 1530 en 1532 de dijken braken, deden overheid en privé-sector een beroep op de Antwerpse geldmarkt, kapitaalkrachtige personen stonden klaar om zich in dit financieel avontuur te storten, de gefortuneerde burgers zagen kans om te speculeren op een lage grondprijs, in de hoop na de herdijking te kunnen profiteren van rijke oogsten of te verkopen met een behoorlijke meerwaarde. De investeringen in 1530 – 1532 sloten aan bij een bestaande trend en Zuid-Beveland was daarbij een belangrijk aktiegebied. Ook in de periode 1585 – 1648 vestigden zich Antwerpenaars op Zuid-Beveland. Men zocht daar zijn toevlucht omdat ze er grond en huizen bezaten, waarvan de oorsprong te vinden is in de stormvloeden van 1530 en 1532 en de financiering van de daarop gevolgde herdijkingen. De afstand Antwerpen – Zeeland kon ook zonder veel moeite overbrugd worden, verbindingen over water waren vlugger en veiliger dan over land en het duurde slechts *“een halve dagreis”*.

De Schelde-delta was de levensader voor de import in de Zuidelijke Nederlanden. De betrekkingen tussen Zeeland en Antwerpen werden zeer bepaald door de aanvoer van levensmiddelen, de Zeeuwse eilanden waren immers een welvend landbouwgebied dankzij de vruchtbare poldergronden. Het Zeeuwse graan werd door een Italiaanse handelsreiziger omschreven als *“het schoonste, edelste en beste coren, dat men schier met ooghen mocht aensien”* (44). Rond 1500 lag het zwaartepunt van de graanhandel in de Schelde delta, maar ook peulvruchten en vis vonden hun weg naar de Antwerpse afzetmarkt. Bovenal behield Zeeland echter een sleutelpositie als leverancier van zout, wat onmisbaar was voor de conservering van levensmiddelen. Grof zout uit Frankrijk en Spanje werd geraffineerd te Goes, Zierikzee en Reimerswaal, in 1547 waren er meer dan 200 zoutpannen in werking.

Op een groot deel van Zuid-Beveland was akkerbouw het hoofdbedrijf met de veehouderij als ondersteuning, om de zware bemesting mogelijk te maken (45). In de poelkleigebieden, minder geschikt voor akkerbouw, kwamen in de 1^e helft van de 17^e eeuw de melkveehouderij en de kaasmakerij tot ontwikkeling. Binnen de gemengde bedrijven was tarwe het voornaamste onderdeel van het bedrijf, hiernaast was ook **vlas** belangrijk, waarvan de stengel werd toegepast als grondstof voor linnen en het zaad ten behoeve van lijnolie voor de produktie van verf. Volgens Bieleman blijkt de hoge mate van efficiency van de Zeeuwse landbouw begin 17^e eeuw, onder meer uit het verhuren van zaaiklaar land aan gespecialiseerde *“vlasboeren”*. Naast tarwe en vlas verbouwde men gerst, koolzaad, raapzaad, peulvruchten, uien en meekrap. Meekrap, grondstof voor rode verfstof ten behoeve van de textielindustrie, bepaalde met vlas het intensieve karakter van het akkerbouwbedrijf in Zeeland. Met name Schouwen werd *“meekrapeiland”*, op Walcheren en Zuid-Beveland werd het wortelgewas veel minder toegepast. Een stimulans voor de meekrapteelt vormde de expansie van de lakennijverheid na 1580, vanaf begin 15^e eeuw vond de verhandeling met name plaats op de jaarmarkten van Bergen op Zoom, Antwerpen en eind 16^e eeuw ook Rotterdam, de centra in Europa. Engeland en de lakennijverheid in de Nederlanden waren de belangrijkste afnemers. De hoge eisen die meekrap en vlas aan grondbewerking en bemesting stelden, plus de geringe onkruidverontreiniging, hadden een gunstig effect op de produktiviteit van andere gewassen, met als resultaat dat de opbrengst van de tarweteelt zich al vroeg op een ongekend nivo bevond (46).

De veehouderij produkten vonden via de veemarkten eveneens hun afzet in de rijke Zuidelijke Nederlanden. Het relatief hoge welvaartsniveau zorgde voor een grote vraag naar *“luxe”* veehouderij produkten (47). Hierdoor stegen de prijzen in de 16^e eeuw sneller dan die van granen, een trend die in Europa juist omgekeerd was. De melkgiften waren naar de toenmalige maatstaven bijzonder hoog, 1500 – 2000 liter per jaar, terwijl het elders in Europa op minder dan 800 liter lag. Binnen de vetweideij waren ossen het slachtvee bij uitstek, waarvan de afzet naast de Zuidelijke Nederlanden, gericht was op de expanderende koopvaardij- en oorlogsvloot.

Genoemde ontwikkelingen gingen gepaard met een snel toenemende rentabiliteit van het landbouwbedrijf, b.v. een stijging van de grond- en pachtprizen met een faktor 11 in de periode 1500 - 1650 (48). In Zeeland vond in de 16^e en 17^e eeuw een bedrijingsoffensief plaats met parrallel daaraan investeringen in nieuwe boerderijen met de overgang van hout en leem naar baksteen en van riet en stro naar dakpannen. Rijke kooplui en bestuurders uit de **steden** van Holland, Zeeland en Vlaanderen, investeerden in het bedijken en in cultuur brengen van tienduizenden hectares land, zij beschikten over kennis van het bouwvak en lieten zich bovendien assisteren door *“technici”*, zoals landmeters, waterbouwkundigen, rentmeesters en timmerlieden.

4.3.2 Periode 1650 – 1750

Een lange periode van economische en demografische expansie sloeg na 1650 om in een periode van stagnatie en contractie, die 100 jaar zou duren (49). De agrarische sector leed het meest onder de depressie, de landbouwprijzen daalden sterker dan nijverheidsprodukten. Vanaf 1750, toen de seculaire trend een nieuwe expansie-fase inzette, keerden de ontwikkelingen weer ten goede. De periode 1650 – 1750 ging gepaard met vertraging of teruggang van de bevolkingsgroei, in Nederland bleef de bevolking van 1650 tot 1750 constant op 1,9 mio inwoners. Rond 1750 zette de groei van de bevolking weer in, behalve in de stedelijke sektor, waar het verval tot in de 19^e eeuw zou duren.

De seculaire depressie na 1650 zette in met een structurele daling van de graanprijzen, de prijs van tarwe in 1690 was nog maar 60 % van het peil in 1650, in 1730 werd pas het dieptepunt bereikt (50). Hiernaast kreeg het gemengd bedrijf in alle hevigheid de gevolgen van de veepest te verduren, volgens Bieleman één van de ergste rampen die de Europese landbouw ooit getroffen heeft. Hij woedde gedurende 3 perioden in de 18e eeuw (1713 – 1720, 1744 – 1765, 1768 – 1786) waarbij telkens een groot deel van de veestapel werd weggevaagd. In Zeeland werden in de periode 1745 – 1749 in totaal 20.736 kadavers begraven, op Schouwen verdween in 1747 meer dan 75 % van de veestapel. Tijdens de 3^e periode nemen de verliezen in Zeeland opnieuw grote vormen aan, vanaf 1770 in totaal 11.600 dieren op een totale Zeeuwse rundveestapel van ca. 40.000 dieren.

De daling van het prijspeil van de granen door de stagnerende bevolkingsgroei, stimuleerde aanvankelijk de vraag naar de luxe produkten vlees, zuivel, tuinbouw. Deze produkten vertoonden echter op langere termijn eveneens een prijsdaling, in 1750 waren ze even ver gezakt als granen. De resultaten op het boerenbedrijf werden echter niet alleen bepaald door de inkomsten of de prijzen, maar evenzeer door de kosten: lonen, polderlasten, vele belastingen (grondbelasting), tienden, etc. Juist op dit punt kregen de landbouwers na 1650 te maken met steeds verder verslechterende omstandigheden, de prijzen van de produkten daalden, de kosten liepen omhoog. De lonen konden al niet lager, de kosten van waterbeheersing en dijkbeheer liepen op bij calamiteiten, die vaak het gevolg waren van verwaarlozing. Belastingverhogingen werden doorgevoerd in periodes van oorlogvoering (1690 – 1715). Terwijl pachters nog het voordeel hadden, dat de pacht van hun landerijen daalde, zagen eigenerfde boeren zich geconfronteerd met een enorme verzwaring van hun lasten, landbouwers werden gemangeld door de scharende beweging van dalende inkomsten en stijgende kosten, iedereen had moeite het hoofd boven water te houden.

In Zeeland werd akkerbouw gekenmerkt door een zeer intensief karakter en zeer gevarieerde rotaties van gewassen, waarin naast granen, ook peulvruchten en non-food gewassen (meekrap, vlas, koolzaad, raapzaad) een belangrijke rol speelden (51). Hoewel het een gemengd bedrijf was, was de veebezetting hier veel minder groot dan elders in het land. Door schaarste aan zoet drinkwater, was het houden van grote aantallen runderen moeilijk. Tarwe was al vanaf de 16^e eeuw het belangrijkste gewas van de Zeeuwse akkerbouw. Zowel de overvloedige oogsten als de kwaliteit werden in binnen- en buitenland geroemd. De hoge produktiviteit was het resultaat van intensieve en zorgvuldige verzorging van het gewas, de gewassen die vòòr tarwe in de vruchtopvolging kwamen, dienden al intensiever gewied te worden, tarwe zelf werd gewied met het handhakje. Ook het snijden, binden en dorsen was duurder dan bij andere granen. De tarweteelt vergde dus veel arbeidskosten maar gaf ook een hoger rendement dan andere granen.

Standaard was een zevenjarige rotatie van gewassen, waarbij zes jaar met gewassen en 1 jaar braak. Van deze zes jaar werd twee maal tarwe ingezaaid, op sommige plaatsen zelfs drie maal. Dat wil niet zeggen dat de oogst ook in die verhouding lag, deze ging gepaard met veel fluctuaties, ze weerspiegelde de wisselvalligheden van het oude landbouwbedrijf, vrijwel jaarlijks ging een deel van de ingezaaide tarwe verloren door ziekten en plagen, een overmaat aan neerslag en strenge winters. Desondanks bleef ook tijdens de depressie periode het aandeel tarwe op 35 – 45 % van het bezaaide areaal, met uitzondering van Schouwen-Duiveland, waar de boeren fundamenteel anders reageerden op de seculaire contractie. Zij zochten een uitweg door het areaal tarwe sterk in te krimpen ten gunste van de meekrap, waardoor de 4 nijverheidsgewassen meekrap, raapzaad, koolzaad en vlas tussen 1600 en 1800 een groei vertoonden van 10 naar 40 %. Bovendien nam in de 17^e eeuw (1588 – 1693) het aandeel meekrap binnen deze 4 gewassen toe van 29 % tot 77 %, ten koste van koolzaad. Rond 1800 werden nog nauwelijks oliehoudende gewassen geteeld. De dure meekrapeteelt kromp dus niet tijdens de seculaire depressie, maar breidde juist uit.

Ten behoeve van een rendabelere bedrijfsvoering vond een verlaging van de arbeidskosten plaats, met als gevolg een toenemende stroom seizoenarbeiders tijdens de depressie periode. Het delven van de meekrapwortels in het najaar werd aangenomen werk, de teelt en verdere bewerking van het vlas werd in toenemende mate doorgeschoven naar zogenaamde vlasboeren, die het land daarvoor zaaiklaar huurden. Ook de uienteelt werd in toenemende mate in deelbouw uitgevoerd, de arbeider verrichtte het werk tegen 30 – 40 % van de opbrengst, onder aftrek van zijn aandeel in de kosten van zaad en mest. Men werkte vaak met de familie en was bereid een groot arbeidsoffer te brengen voor een betrekkelijk kleine verhoging van de opbrengst. De landbouw behield echter zijn commerciële karakter met een volledige geldeconomie.

Ook vonden tijdens de depressie periode een aantal technische verbeteringen plaats, zoals de introductie van nieuwe ploegtypen met een verbeterde kerende en verkruijmelende werking. Ook de invoering van de Waalse ploeg, een grote, zware ploeg die meer dan 30 cm diep kon ploegen, was vooral voor zware en moeilijk te bewerken gronden een grote verbetering. De ontwikkeling van het rolblok gaf door verbrijzeling en aandrukken van de aarde na het zaaien, een verbetering van de vochttoevoer naar de ingezaaide korrels en voorkwam tevens uitdroging. Tenslotte werd voor een snelle en dus goedkopere zuivering van tarwe met een betere kwaliteit, de wan- of kafmolen geïntroduceerd.

Ondanks alles bleven de boeren keuzes maken als ze zich gedwongen zagen hun bedrijfsvoering aan te passen aan de verslechterende economische situatie, ofwel intensivering of extensivering. In de kustprovincies was er veel loonarbeid met hoge lonen, dus een grote post op de onkostenrekening. Via een besparing op arbeidskosten en dus extensivering, werden de inkomsten en uitgaven met elkaar in balans gebracht. In de oostelijke provincies was het loonpeil lager en werd er geboerd op basis van gezinsarbeid, waardoor het inzetten van meer arbeid ter vergroting van de productie juist leidde tot intensivering. Hulp van de overheid aan de landbouwsector bleef veelal beperkt tot de invoering van een stelsel van in- en uitvoerrechten. Zo vond de instelling van invoerrechten op kaas, boter, vee en vlees plaats in de periode 1670 – 1691, uitgaande rechten werden juist verlaagd. Hierbij was het vaak schipperen tussen tegengestelde belangen van een akkerbouwstreek als Zeeland en een handelsstad als Amsterdam. In Zeeland vond tijdens de depressie periode ook bedrijfsvergroting plaats. Doordat kleine en middelgrote boeren (10 – 30 ha.) het niet konden bolwerken, werden deze opgeslokt door de grotere bedrijven (> 50 ha.). Toen de 18^e eeuw ten einde liep was er een klasse grote boeren ontstaan, die tot het midden van de 20^e eeuw de Zeeuwse plattelandsgemeenschap zou beheersen.

Concluderend zou men kunnen stellen dat in de tweede helft van de 17^e eeuw de druk op de voedselproductie weg viel en in de decennia na dat keerpunt, boeren geconfronteerd werden met dalende prijzen van tarwe, boter en kaas. Velen zagen zich toen genoodzaakt bepaalde bedrijfsactiviteiten in te krimpen. In Zeeland hadden zowel de handel als de landbouw het in deze tijd zwaar te verduren, de handel omdat het concurrerende Holland steeds meer scheepvaart naar zich toetrok en de landbouw door de financiële moeilijkheden die de steeds dalende prijzen en de voortdurend hogere belastingdruk met zich mee brachten. De belastingdruk liep sterk op, juist in een periode van dalende graanprijzen en regelmatig optredende misoogsten. Boeren dreigden daardoor vast te lopen tussen stijgende kosten en dalende inkomsten. Van alle belastingen drukten de grondbelasting en polderlasten, die ongeveer de helft van de pachtwaarde van de landbouwgrond vertegenwoordigden, het zwaarst op het bedrijf. Gedurende het eerste driekwart van de 17^e eeuw moesten landeigenaren en eigenerfde boeren goed in staat zijn geweest, de reeds stijgende belastingen te voldoen. In de periode 1670 – 1680 werden de landeigenaren echter geconfronteerd met een plotseling inkomensverlies. Op hetzelfde moment dat zowel de polder als de provincie een hogere bijdrage vroegen, namen de verdiensten sterk af. Als gevolg immers van de gestaag dalende graanprijzen werden juist rond 1670 de landpachten verder verlaagd. De uitkomst van deze divergerende trends was dat de relatieve eigenaarslasten fors toenamen. In de halve eeuw volgend op 1675 moesten landeigenaren vrijwel steeds meer dan 60 – 70 % van het door hen verdiende pachtinkomen afstaan aan het polder- en provinciebestuur (52). Het rendement op landeigendom nam sterk af. Talloze eigenaren hadden door de almaar oplopende belastingdruk zo'n achterstand in de betaling van de grond- en polderlasten opgelopen dat ze zich genoodzaakt zagen afstand te doen van het eigendom van hun land en de daarop rustende schuld (abandonneren).

De schaarbeweging tussen dalende landbouwmarktprijzen en stijgende belastingen had niet alleen gevolgen voor het landbouwbedrijf, zij bracht ook sociale veranderingen teweeg. Terwijl aan de ene kant kleine landeigenaren en eigenerfde boeren zich genoodzaakt zagen hun bezittingen van de hand te doen, wisten kapitaalkrachtige ondernemers het hoofd boven water te houden. Hun rijkdom zou in de 18^e eeuw zelfs nog aanzienlijk toenemen. In die periode kwam ook op Zuid-Beveland steeds meer land in handen van grote eigenerfde boeren. Hun grote bedrijven werden steeds groter, ten koste van de kleine. Een andere, nauw daarmee samenhangende

ontwikkeling was dat niet-agrarische landeigenaren in de 18^e eeuw vrijwel al hun land aan de boeren verkochten. Voor de patriciërs uit de steden had landbouwgrond als beleggingsobject geen waarde meer. De hoge belastingen roomden het pachtinkomen te zeer af.

4.3.3 Periode 1750 – 1850

Rond 1750 zette de groei van de bevolking weer in, behalve in de steden, waar het verval tot in de 19^e eeuw zou duren. Doordat vanaf ca. 1750 de industriële revolutie zich voltrok in Engeland, was hier in 1850 nog maar 22 % van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw, terwijl ons land toen nog steeds agrarisch van karakter was (44 %) (49). Er waren tijdens de seculaire contractieperiode reeds een aantal landbouwkundige vernieuwingen ontwikkeld, die een belangrijke basis vormden voor introductie toen het economisch getij weer gunstig werd. Hieronder dienen gerangschikt te worden de verspreiding van de aardappelteelt, de teelt van knollen en klaver, de introductie van de rijenteelt en de verdere verbetering van ploegen. De bevolkingsgroei vanaf 1750 zou ondenkbaar geweest zijn zonder de verdere verspreiding van de introductie van de aardappelteelt. Een eerste introductie vond plaats in Zeeuws Vlaanderen in de eerste helft van de 18^e eeuw door boeren en burgers in hun tuinen. Na 1750 werd het ook op de akkers verbouwd en kwam de produktie voor de markt op gang. Zeeland begon de grote steden te voorzien en het publiek gaf de voorkeur aan de Zeeuwse aardappelen. Doordat aardappelen goedkoper waren dan tarwe, namen vooral de armen het eerst hun toevlucht tot aardappelen. Met name na de strenge winter van 1739 – 1740, toen de graanprijzen sterk opliepen, leerden de mensen de aardappel eten, waarna de teelt zich uitbreidde. Met name voor de kleine man betekende de aardappel een belangrijke verbetering van het dagelijks menu. Zij had als voordelen meer voedsel per oppervlakte (2 – 3 maal zoveel zetmeel als rogge), een positief effect op de gezondheid (vitamines), er waren geen dure werktuigen en paarden nodig en het inpassen in de vruchtopvolgving gaf verbetering van de onkruidbestrijding (bladrijk gewas, gemakkelijk te wieden). De produktie in Zeeland in 1817 was 225.000 hl., waarvan de helft bestemd was voor de export (Rotterdam, Antwerpen) (53). Ook de introductie van de klaverteelt gaf een aantal voordelen, zoals een hoge voedingswaarde, het hield ook als bladrijk gewas het onkruid tegen, droeg bij onderploegen bij aan verbetering van de structuur van de grond en had het vermogen om luchtstikstof te binden tot een voor gewassen opneembare vorm. De verspreiding van de rijenteelt was een belangrijke innovatie met als spinn-off de ontwikkeling van de zaaimachine (op rijen zaaien) en de cultivator (onkruidbestrijding). Tenslotte hadden verbeterde ploegtypen als resultaat dat er minder trekkracht nodig was en een positief effect op de produktiviteit in de akkerbouw.

Na 1750 trekken ook de prijzen weer aan, in combinatie met het inzetten van meer arbeid en kapitaal ging de landbouw een nieuwe periode van intensivering tegemoet. In de Franse tijd liepen de landbouwprijzen tot ongekende hoogte op om kort daarna (1818) een plotselinge daling in te zetten. De oorzaak hiervan was dat de Europese markten overspoeld werden met goedkoop graan uit Zuid-Rusland en de Oekraïne. De crisissituatie die vanaf 1818 de akkerbouw een aantal decennia beheerste, werd nog verergerd doordat ook de steden ernstig stagneerden. In de periode 1820 – 1850 leidden een snelle bevolkingsgroei, de achteruitgang van de steden en een stagnerende werkgelegenheid in de agrarische sektor, in de akkerbouwgebieden tot een omvangrijke werkloosheid en verpaupering. Daar bovenop leidde in 1845 – 1847 het uitbreken van de aardappelziekte tot mislukte oogsten en buitensporig hoge voedselprijzen. Hierdoor liep de consumptie van vlees en zuivel terug waardoor ook de veehouderij stagneerde.

Koolzaad en vlas werden na 1820 nog met winst verbouwd, het relatief hoge peil van de loonkosten gaf de akkerbouwers echter grote zorgen. Ook ontstond er een enorme concurrentie van de Franse meekrap, die niet alleen goedkoper was dan de Zeeuwse, maar door fabrieksmatige produktie van garancine ook een ruim 3 X sterker kleurende werking had dan het gewone meekrappoeder. De terugval was echter tijdelijk, ca. 1845 produceerden Zeeuwse meekraphandelaren ook garancine in eigen fabrieken en na 1850 neemt ook de export naar Engeland weer toe. In Zeeland bevonden zich ruim 70 garancine fabrieken en meestoven, waarvan 31 op Schouwen.

De prijzen van boter en kaas stegen door tot na 1850, de hogere zuivelprijzen maakten nieuwe investeringen weer rendabel, de bedrijfsvoering op specifiek veehouderijbedrijven kreeg weer een intensiever karakter. De rundveestapel was op het eind van de 18^e eeuw vrijwel overal groter dan in de veepest-vrije jaren. Zowel de verzorging van het vee, dus de zorgvuldigheid en hygiëne bij de bereiding van de produkten stonden op een hoog peil, in vergelijking met elders in Europa. De groei zoals de veehouderij die in de periode 1750 – 1850

doormaakte, blijkt onder meer uit de aanvoer van boter en kaas naar de markten, die in deze periode verdubbelde.

Ook volgens Bouman gaf de landbouw in de periode 1820 – 1850 teleurstellende financiële resultaten (54). Volgens Priester (55) school er ook een kern van waarheid in de stelling dat de produktiviteit in Zeeland in de eerste helft van de 19^e eeuw nauwelijks toenam. Recente berekeningen tonen echter aan dat de oorzaak hiervan niet gezocht moet worden in de achterlijkheid of conservatisme van de boeren, maar veeleer in het vooruitstrevende karakter van het landbouwsysteem. De opbrengsten bleven weliswaar hoog, maar door het grote aanbod daalden de prijzen. Een andere oorzaak voor de daling van de graanprijzen was de invoer van goedkoop buitenlands graan uit de Baltische staten. De prijzen van tarwe, gerst, bonen en erwten daalden in genoemde periode met 25 – 30 % (54). In het begin van de 19^e eeuw hadden veel boeren voor hoge bedragen land gekocht, ook de lonen van arbeiders, boereknechten en dienstmeiden waren gestegen, dus bezuinigen was niet eenvoudig. De situatie werd nog ongunstiger doordat gelijktijdig met de verbouw van graangewassen de meekrapcultuur in verval raakte, ten gevolge van de concurrentie van Franse meekrap. Deze verdrong de Zeeuwse meekrap van de Engelse markt, waardoor de teelt van meekrap nauwelijks meer lonend was. De prijs halveerde bijna van f 0,80 naar f 0,50 per kg, terwijl de produktiekosten op f 0,40 geraamd werden.

Door deze tegenslagen in de graanbouw en meekrapcultuur waren er niet veel mogelijkheden over om de rentabiliteit van het landbouwbedrijf te herstellen. In feite lagen er nog twee routes open. In de eerste plaats de teelt van gewassen als vlas, koolzaad en aardappelen. De teelt hiervan gold echter als riskant, doordat ze aan sterke prijsschommelingen onderhevig waren en vatbaar waren voor ziekten. Een tweede route was uitbeiding van de veehouderij, waarvoor echter voldoende kapitaal nodig was voor de aanschaf van vee en voor de uitbreiding en inrichting van de stallen. Bovendien vertoonden de prijzen van vee en zuivelprodukten vanaf 1820 eveneens een daling. De boeren schoven het onderhoud aan hun bedrijf op de lange baan, ook werd er bezuinigd op lonen, zowel door loonsverlaging als door ontslag van arbeiders. De periode van 1820 – 1850 was voor de arbeiders op het platteland een tijd van armoede en werkloosheid. Het mislukken van de aardappelooft in de periode 1845 – 1850 door de aardappelziekte, vergrootte de ellende alleen maar.

4.3.4 Periode 1850 – 1950

Priester signaleert dat er in de tweede helft van de 19^e eeuw meer rundvee kwam, zoveel zelfs dat de veestapel verdubbelde (56). Er werden ook in toenemende mate voedergewassen verbouwd, niet alleen de al eeuwen bekende klaver, maar ook nieuwe gewassen zoals mangelwortelen, kunstweide en lucerne. De ruimere voederproduktie op de akkers stelde de boeren in staat het areaal grasland ondanks de grotere veestapel, nog verder in te krimpen. Het waren echter nog steeds kenmerken van het oude landbouwsysteem, van een bedrijf dat met behulp van een eigen veestapel en een eigen mesthoop een hogere produktie probeerde te bereiken. Pas na 1870 deden zich structurele veranderingen en verbeteringen voor, ingezet door veel fundamentele ontwikkelingen. Het was vooral de toenemende beschikbaarheid van kunstmest en uitheems zaaizaad die een revolutie in de bedrijfsorganisatie mogelijk maakte. Boeren hoefden door deze innovaties niet langer tijd en geld te investeren in de aanmaak van deze belangrijke grondstoffen. De uitvindingen maakten bovendien ongekende gewasopbrengsten mogelijk zodat de onzichtbare grens die eeuwenlang de omvang van de oogsten had beperkt, kon worden verlegd naar een hoger nivo. Tenslotte stelde kunstmest de boeren in staat het gewas van de toekomst te verbouwen, de suikerbiet. Samen met de aardappel maakten deze knol- en wortelgewassen in de 2^e helft van de 19^e eeuw ook een revolutionaire ontwikkeling door, ten koste van de oppervlakte braakliggend land. Het zijn deze moderne veranderingen geweest, die ten grondslag liggen aan de fenomenale stijging van de produktiviteit die zich na 1870 heeft voorgedaan.

Het tijdvak van 1850 – 1878 wordt in de literatuur ook wel een nieuwe periode van voorspoed en welvaart voor de Zeeuwse landbouw genoemd (57). Niet alleen de graanprijzen, maar ook de prijzen van vee, vlees en zuivelprodukten liepen omhoog. De grondprijzen lagen omstreeks 1860 al 40 % boven het nivo van de jaren veertig. Naast het gebruik van kunstmest worden nieuwe werktuigen, drainage technieken van de bodem en verbetering van de afwatering genoemd, die vanaf 1850 met elkaar leidden tot een produktiestijging. Bovendien boden de aanleg van de Kreekrakdam (1867) en de Sloedam (1871) nieuwe transportmogelijkheden (spoorwegen) voor landbouwprodukten. Over de voorspoed in de landbouw in de jaren 1850 – 1878 lag in Zeeland de schaduw van de ondergaande meekrapcultuur. De synthetische bereiding van anilinekleurstoffen door de chemische industrie, was een stuk goedkoper dan de meekrapteelt. Hierdoor lagen de prijzen voor meekrap na 1872 beneden het nivo van de produktiekosten. Aan de andere kant stimuleerde dit de ontwikkeling van de teelt van suikerbieten in sterke mate. Voor de ontwikkeling van de suikerbietenteelt waren de Belgische

suikerfabrieken, opgezet in de jaren vijftig, van grote betekenis. In Nederland werd de eerste fabriek in 1858 opgestart in Zevenbergen en begin jaren zestig begon ook de suikerbietencultuur op Zuid-Beveland. Voor het vervoer van de bieten naar de havens en de fabrieken, was de verbetering van transportmogelijkheden van vitaal belang. Na de grote landbouwcrisis van 1878 – 1895 werden al deze ontwikkelingen nog aanzienlijk versneld.

De voortekenen voor deze crisis waren er reeds in 1873, toen gewaarschuwd werd voor de toenemende graanteelt in Amerika. Zolang de transportmiddelen daar nog gebrekkig waren, bleven de graanprijzen nog wel overeind. Maar zodra de spoorwegverbindingen gereed waren en tarwe in steeds grotere hoeveelheden naar Europese markten verscheept werd, nam de concurrentie toe en zette een prijsdaling in, die 20 jaar zou voortduren. Niet alleen Noord-Amerikaans graan, maar ook tarwe uit Argentinië, Rusland en India, deden de prijzen op de wereldmarkt dalen tot een nivo, dat concurrentie van de West-Europese landbouw praktisch uitsloot. Amerika steunde immigranten indien zij zich vestigden in de nabijheid van nieuw aangelegde spoorlijnen, door kosteloos 64 ha land ter beschikking te stellen (58). In de jaren 1880 – 1884 kwamen er meer dan 3 miljoen immigranten het land binnen en verzezen er honderdduizenden nieuwe boerderijen, waar op grote schaal het landbouwbedrijf werd uitgeoefend. Daardat bemesting van de vruchtbare grond niet noodzakelijk was, grondbewerking tot een minimum beperkt bleef en de bedrijven niet met hypotheek belast waren, bleven de produktiekosten uiterst laag. Dit systeem van rooibouw over uitgestrekte oppervlakten gaf enorme oogsten, die men zelfs bij ongekend lage prijzen met winst van de hand kon doen. De enorme produktie en de toenemende transportmogelijkheden, zowel via de nieuw aangelegde spoorwegen als met de stoomschepen, veroorzaakten eind 1878 grote onrust op de Nederlandse markten. De prijsdaling van tarwe, gerst en koolzaad, die tot 1894 zou voortduren en op het eind wel 50 % zou bedragen, weerspiegelde de zorgelijke omstandigheden waarin ook de Zeeuwse boeren kwamen te verkeren.

Er waren twee mogelijkheden om het landbouwbedrijf uit de crisis situatie te halen : verlaging van de produktiekosten en anderzijds de teelt van nieuwe gewassen, die wel tegen concurrerende prijzen afgezet zouden kunnen worden. De eerste mogelijkheid was beperkt. Veel grond was duur gekocht en de hypotheekaire schulden waren hoog opgelopen (59). Bij het afsluiten van nieuwe pachtkontrakten, die voor Zeeuwse pachters weliswaar tot pachttermijnen van 7 jaar beperkt bleven, volgden de pachtprijzen het prijsverloop van de produkten maar ten dele. De gemiddelde pachtsom van bouw- en weiland daalde in de periode 1874 – 1895 met 20 – 30 %, terwijl de prijzen van de produkten tot de helft daalden. De landarbeiderslonen, die al niet veel boven het levensminimum lagen, konden niet veel meer worden verlaagd. Ze daalden in de geschetste periode nog met 10 – 20 %. Om toch een besparing op de loonkosten te realiseren werden vaak arbeiders ontslagen, die men vroeger ook in de wintermaanden aan het werk had gehouden. De seizoenswerkloosheid nam toe en op deze wijze kregen ook de arbeiders hun deel van de algemene malaise op het platteland. Sommige boeren zochten een uitweg in vermindering van de produktiekosten per ha. Zij gingen over naar meer extensieve produktie, uitgaven voor grondverbetering bleven achter, drainage was te duur, bemesting bleef beperkt tot het meest noodzakelijke en door het wieden te verminderen beperkte men de loonkosten.

Vernieuwing van het bedrijf naar andere produkten of gewassen had ook haar bezwaren. Dit leidde immers tot verhoging van de produktiekosten, terwijl men deze juist moest beperken. Toch nam in verschillende streken van de provincie in de eerste jaren na 1880 de veehouderij toe. Gebleken was dat de prijzen van vlees en zuivelprodukten minder snel daalden dan veel andere gewassen. Men kocht meer vee aan, breidde de weidegrond uit of ging zich juist toeleggen op stalvoeding en gebruikte soms goedkoop voer uit het buitenland. Zodra echter de uitbreiding van de veehouderij algemeen werd, begonnen ook de prijzen van vlees en zuivelprodukten te dalen. Tot een andere keus van gewassen had reeds het verval van de meekrapcultuur geleid. Zeeland ondervond reeds de gevolgen van een gedeeltelijke landbouwcrisis vóór de algemene crisis begon. Rond 1870 had menige boer het van ouds gevolgde systeem van vruchtwisseling moeten verlaten en een begin gemaakt met het verbouwen of uitbreiden van andere gewassen. Vooral de suikerbietenteelt breidde zich snel uit, de prijzen waren goed en de suikerfabrikanten bleven tijdens de crisis de verbouw van bieten stimuleren met het verstrekken van voorschotten tot meer dan fl. 100,= per ha. Dit was een uitkomst voor landbouwers die met een gebrek aan bedrijfskapitaal worstelden. Nadeel was een te grote afhankelijkheid van de suikerfabrikanten, waardoor sommige boeren meer suikerbieten verbouwden dan economisch verantwoord was. Degenen die de oplossing zochten in het telen van gerst, haver, peulvruchten, vlas en koolzaad op een groter deel van hun akkers, kwamen bedrogen uit. De prijzen van deze produkten daalden eveneens. Het meest winstgevend waren enkele nieuwe handelsgewassen, zoals karwij en de uienteelt. Op Zuid-Beveland werden tenslotte steeds meer nieuwe boomgaarden aangelegd. De jaren 1880 – 1895 was een tijd waarin de Zeeuwse landbouw diep ingrijpende veranderingen onderging.

Volgens Priester waren het juist biologische en chemische innovaties en niet mechanische uitvindingen, die aan de wieg stonden van het nieuwe landbouwbedrijf, dat gevormd werd in de periode van 1870 tot 1900, de periode waarin zich zowel de agrarische revolutie als de agrarische depressie voltrok (60). Het waren dus niet machines, maar hulp- en grondstoffen als kunstmest, zaaizaad en nieuwe veevoedermiddelen die de omwenteling teweeg brachten. In de eeuwen daarvoor had zich niet zo'n opmerkelijke produktiviteitsstijging voorgedaan. De opbrengsten van het belangrijkste graan van het oude bedrijf, tarwe, waren weliswaar relatief hoog, maar op de lange termijn onveranderlijk. Desondanks was er in de eeuwen voor circa 1870 wel een zekere dynamiek te onderkennen. De grootschalige inpolderingen in de periode 1600 – 1675, de opkomst van de meekrapteelt in de daaropvolgende 200 jaar, het verdwijnen van de schapenteelt en de kaasmakerij in de 17^e eeuw, de wisselende perspectieven van de slachtveehouderij in de 18^e en 19^e eeuw, al deze ontwikkelingen geven aan dat het boerenbedrijf star noch onveranderlijk was. In de Zeeuwse landbouwgeschiedenis is zowel verandering als continuïteit te bespeuren, van een agrarische revolutie was echter in de eeuwen voor 1870 geen sprake.

4.3.5 Conclusies

De Zeeuwse landbouw had reeds in de 17^e eeuw een modern karakter, zij was al in een vroeg stadium zeer commercieel, gespecialiseerd en hoogproductief. Zowel tiendrechten als eigendomsverhoudingen lijken deze ontwikkeling niet te hebben afgeremd. Juist in de eerste helft van die eeuw, toen veel land onder pachtverhoudingen werd geëxploiteerd en veel schorren werden bedijkt, viel er een grote dynamiek in de landbouw te bespeuren. Wel was er in de 17^e en 18^e eeuw een grote invloed van de polderbesturen, het provinciaal bestuur en de landelijke regering (overheid). Vooral de sterk oplopende belastingen, opgelegd door de staten van Zeeland, hebben vermoedelijk een grote invloed uitgeoefend op de economie en de sociale structuur van het platteland. In de periode 1675 – 1750 stegen grond- en polderlasten zo sterk, dat landbezit voor tal van stedelijke eigenaren een onaantrekkelijke vorm van belegging werd. Daar de pachtsommen min of meer konstant bleven of zelfs daalden, besloten veel beleggers hun onroerend goed van de hand te doen. In deze crisisperiode verwierven tal van pachters land, als gevolg hiervan nam de omvang van het eigenerfd bezit geleidelijk toe. Ook de bedrijfsgrootte nam toe, veel keuters waren in deze moeilijke tijd gedwongen hun bedrijfje te verlaten. Hun boerderijtje werd door de blijvers overgenomen met als gevolg dat het gemiddelde bedrijf steeds groter werd. Het bedijken van schorren was ook niet langer aantrekkelijk voor beleggers, zodat er een eind kwam aan de onstuimige groei van de inpolderingen. De stijging van de waterschaps- en statenpenningen heeft zonder twijfel een grote invloed gehad op de omvang en het eigendom van het cultuurareaal. In de wijze waarop dit areaal werd geëxploiteerd trad weinig verandering op. Alleen de toename van de meekrapteelt op Schouwen-Duiveland leidde tot intensivering van het bouwplan, op de andere eilanden veranderde weinig.

Een andere conclusie is dat marktontwikkelingen een belangrijke invloed hadden op de gecommmercialiseerde en gespecialiseerde Zeeuwse landbouw. In de landaanwinning was de invloed van de seculaire trend te onderkennen, er werden veel schorren ingepolderd indien sprake was van een opgaande conjunctuur. Ook in de veranderingen die in de decennia na 1870 in het bouwplan optraden, is de werking van de markt te herkennen. Producten als meekrap, koolzaad en tarwe verloren terrein doordat de vraag naar deze producten afnam, de marktontwikkelingen dwongen het Zeeuwse landbouwbedrijf in een nieuwe richting. De stijgende grondprijzen, toenemende beschikbaarheid van uitheems zaaigoed en kunstmest, de vraag van de bietsuikerfabrikanten, al deze nieuwe vraag- en aanbodverhoudingen stuwden het moderniseringsproces dat in de landbouw op gang kwam.

De prijzen van landbouwproducten (granen) schommelden met de conjunctuur maar volgden de onderliggende golfbeweging van de seculaire trend. De conjuncturele schommelingen, onder invloed van misoogsten, oorlogen, handelsbelemmeringen, hadden vaak grote gevolgen voor producenten (boeren) en consumenten (arbeiders op het platteland en de inwoners van de steden). De prijzen van pacht en arbeid waren veel minder gevoelig voor conjunctuur schommelingen. De agrarische lonen bleven van 1600 – 1865 op hetzelfde nivo en de huurprijs van landbouwgrond verliep met de lange golfbeweging van de seculaire trend. Veel Zeeuwse prijzen kwamen overigens tot stand onder invloed van vraag- en aanbodverhoudingen buiten de provincie, de trends in de pachtprijzen en de pieken en dalen in de graanprijzen waren internationale verschijnselen.

De markt, de eigendomsverhoudingen, het tiendrecht en het overheidsbeleid schiepen de economische en sociale omstandigheden waarin boeren hun bedrijf probeerden uit te oefenen. Ongetwijfeld hebben kooplieden, landheren, tiendheffers en ambtenaren een zekere invloed gehad op de wijze waarop de landerijen werden geëxploiteerd, maar deze was zeker niet doorslaggevend. Veeleer legden bodemgesteldheid, klimaat en de

beschikbaarheid van nieuwe technologieën hun beperkingen op en bepaalden in belangrijke mate de grenzen van het menselijk handelen.

De Zeeuwse boeren hadden in de eeuwen voor 1600 reeds een goed en productief landbouwsysteem ontwikkeld. Hiermee waren ze in staat de vruchtbaarheid van de akkers generatie op generatie in stand te houden. Rond 1600 waren de tarweopbrengsten in Zeeland, ondanks de intensieve en rovende graanteelt, relatief hoog. Voor de Zeeuwse boeren was het moeilijk hierin nog verbetering aan te brengen. Hun inzet was daarom volledig gericht op het behoud van de groeikracht van het land en het voorkomen van de ogenschijnlijk onvermijdelijke achteruitgang van de natuurlijke vruchtbaarheid, een ontwikkeling die ze met succes hebben kunnen afwenden. De Zeeuwse tarweteelt was in dit opzicht een bijzonder succesvol landbouwsysteem, ook al was enige vooruitgang in de opbrengst uitgesloten. Verbetering in de grondproductiviteit werd pas mogelijk nadat de eerder genoemde nieuwe gewassen, nieuwe rassen en nieuwe meststoffen beschikbaar kwamen.

Dat de opbrengsten van de oude landbouw zo lang, zo laag bleven (tarwe ca. 20 hl/ha. = 1600 kg/ha., thans ca. 10.000 kg/ha.), had alles te maken met het ontbreken van de moderne grond- en hulpstoffen, die de groei in de 20^e eeuw genereerden. Boeren beschikten niet over kunstmest, niet over veredelde gewassen en hadden evenmin toegang tot de thans zo vertrouwde wetenschappelijke kennis van de bodem, de bemesting en het plantenleven. Ze waren in de eerste plaats empirici, die hun vakbekwaamheid ontleenden aan hun eigen ervaring en de vuistregels die van generatie op generatie waren overgedragen. Het vereiste een enorme inspanning en creativiteit om op eigen kracht ook maar de kleinste verbetering aan te brengen in de beproefde wijze van boeren. Men dient dan ook het oude landbouwbedrijf te beoordelen tegen de achtergrond van zijn eigen tijd en niet te vergelijken met de snelle dynamiek van de 20^e eeuw.

Naast de techniek legde ook de natuur zijn beperkingen op. Zo lag in het verzoute Zeeland een specialisatie in de melkveehouderij niet voor de hand, daarvoor was zoet drinkwater te schaars. De nieuwlandpolders waren bij uitstek geschikt voor de teelt van granen, peulvruchten, handels-, knol-, en wortelgewassen vanaf het moment dat ze waren bedijkt. Eenmaal ingericht als bouwland, lag een radicale verandering van het grondgebruik in een later stadium niet meer voor de hand. Ook op de laaggelegen oudlandgebieden, waarvoor de Poel in deze studie model staat, moet de rundveehouderij beperkt geweest zijn. In de laaggelegen poelen kwam weliswaar veel grasland voor, maar een groot deel van deze gronden was minder geschikt voor intensieve veeteelt. Gedurende een groot gedeelte van het jaar stonden ze onder water, met als gevolg dat de opbrengsten van gras en hooi gering waren en er slechts een klein aantal dieren kon worden gehouden. Ecologische omstandigheden beperkten op deze wijze de keuze van de boer.

Zeeland was de provincie met de meest grootschalige, intensieve en commerciële akkerbouw, met een hoge productiviteit. Deze voorsprong had echter een remmende werking op latere ontwikkelingen. Omdat de landbouwmethoden al zo vroeg op zo'n hoog niveau stonden, was het voor de Zeeuwen bijna onmogelijk in een later stadium een nog hogere productie te bereiken. De Zeeuwse boeren waren wel bereid hun bedrijf te veranderen, maar konden dit niet omdat betere alternatieven op dat moment niet beschikbaar waren. De Zeeuwse landbouw was niet achterlijk, maar juist voor. Het door de oude historici geschetste beeld van isolement en onwetendheid staat haaks op een eeuwenlange traditie van marktgericht boeren. Een groot deel van de graanoogst werd vanuit de provincie naar Holland verscheept, terwijl zo goed als alle meekrap naar het buitenland werd geëxporteerd. Contacten met buurlanden waren er vrijwel voortdurend en daar stond de Zeeuwse tarwe- en meekrapteelt in hoog aanzien. Het waren de Britten die de Zeeuwse landbouw roemden en in lovende woorden spraken over de wijze waarop in Zeeland werd geboerd. De hectare opbrengsten van granen behoorden tot de hoogste van het land. Zelfs in internationaal opzicht waren de Zeeuwse opbrengsten hoog te noemen. Het was een hoogontwikkeld, maar stagnerend landbouwbedrijf, waar de wet van de afnemende meeropbrengsten aan ten grondslag lag. Een nog grotere arbeidsinspanning levert dan nauwelijks nog effect op de opbrengst. De potentiële capaciteit van het landbouwbedrijf is ten volle benut. De productie is dan in-elastic geworden, het extra werk wordt niet beloond met grotere opbrengsten of grotere oogsten. Verandering in de landbouw was niet afhankelijk van de mentaliteit van boeren, maar van de beschikbaarheid van cultuurgrond, van arbeid en van technologie, die het mogelijk maakten de onvermijdelijke daling van de meeropbrengsten uit te stellen.

Verandering was echter, ondanks de beperkte technische hulpmiddelen en de dwingende natuurlijke omstandigheden, geenszins uitgesloten. Over de voorwaarden die de veranderingsprocessen in gang zetten is weinig bekend, maar dat de investeringen van kooplui, patriciërs en tenslotte ook fabrikanten een belangrijke rol speelden, is wel duidelijk. Een dergelijke kapitaalsverstrekking vanuit het rijke Antwerpen gaf Zuid-Beveland na

de Sint Felixvloed op 5 november 1530 unieke kansen om er weer bovenop te komen. Eenzelfde investering moet ook de stoot hebben gegeven voor de expansie van de meekrapteelt op Schouwen-Duiveland. Dezelfde groeperingen hadden in het eerste dierkwart van de 17^e eeuw ook de grootschalige inpolderingen gefinancierd. Eind 19^e eeuw tenslotte waren het de kredieten van bietsuikerfabrikanten, die een voornamelijk rol speelden in de modernisering van de landbouw. Kapitaalverstrekking van buitenaf in de landbouw lijkt dus een beslissende en doorslaggevendende uitwerking te hebben gehad op de loop der gebeurtenissen. Telkenmale stonden investeringen aan de wieg van nieuwe ontwikkelingen. Het geld en het initiatief van kooplui, patriciërs en fabrikanten gaven zo, naast de inzet van talloze boeren en landarbeiders, vorm aan de geschiedenis van de Zeeuwse landbouw in de afgelopen eeuwen.

4.4 Randvoorwaarden

Niet alleen geografisch of landbouwkundig, maar ook in politiek, economisch, kerkelijk en waterstaatkundig opzicht vormde de 16^e eeuw de definitieve opmaat naar de nieuwe tijd, naar de renaissance en de Gouden Eeuw. Het was een roerige en voor de bevolking zware periode van veranderingen en Zuid-Beveland zou hierin met voortdurende watersnoodrampen, oorlogen en religieuze ontwikkelingen mede een hoofdrol spelen. Het vormde de apotheose van de ontwikkeling vanuit de middeleeuwen waarin het katholicisme centraal stond in het leven, gestructureerd in de katholieke kerk. Vanuit die periode ontwikkelde zich de Renaissance, de wedergeboorte van de verworvenheden uit de klassieke oudheid, waarin de mens en de wereld meer centraal stonden. Tussen renaissance en reformatie was er een verband: dezelfde kritische houding tegenover de bedenkelijke toestanden in de Kerk en dezelfde aandacht voor de bronnen van de bijbel. De reformatie betrok het vrijheidsbeginsel op het geloofsleven, de Renaissance op de kunst en wetenschap. In de Nederlanden valt de strijd om geloofsvrijheid vrijwel samen met die om de nationale vrijheid. Wanneer beide bevochten zijn, helaas ten koste van het verlies van de Zuidelijke Nederlanden, breekt voor de Noordelijke gewesten een bloeitijd aan zoals ze die nooit tevoren gekend hadden.

4.4.1 Politieke en kerkelijke ontwikkelingen

Gedurende de middeleeuwen werden de politieke ontwikkelingen in Zeeland gedomineerd door de macht van de lokale ambachtsheren (61, 62). Bovendien werd de zeggenschap van de graven lange tijd bepaald door de strijd tussen de graven van Vlaanderen en Holland. Daarnaast werd de positie van de koning in Zeeland mede bepaald door de geografische gesteldheid van het eilandengebied in de Schelde-delta. De ambachtsheren plaatsten zich door het weinig effectieve gezag van de ver verwijderde koning, voortdurend op de voorgrond. Zij namen belangrijke posities in bij de rechtspraak en de inning van de belastingen (grafelijk schot). In ca. 1300 verloren ze uiteindelijk de strijd tegen de graaf van Holland, maar bleven toch nog regelmatig successen boeken in hun strijd met de grafelijke dijkbesturen. In politiek opzicht begint het centrale gezag zich te herstellen, de opkomst van rijke steden (Middelburg, Goes, Zierikzee) vermindert de greep van het feodale systeem, er vindt een langzame overgang plaats naar de nieuwe tijd (63).

Onder leiding van Filips de Goede, hertog van Bourgondië, werd in de 15^e eeuw een centraal bestuur ingevoerd voor alle Nederlandse gewesten. Omdat het economisch zwaartepunt van het Bourgondische rijk in de Nederlanden lag en de meest belangrijke staatszaken ook hier werden beslist, werd het Bourgondische hof van Dijon naar Brussel verplaatst. De centrale inning van de belastingen, de rekenkamer en de centrale rechtspraak werden gevestigd in Mechelen en Antwerpen werd het internationale commerciële handelscentrum van Europa. Deze centrale instellingen legden de basis voor Nederland als land, dat zou uitgroeien tot één van de rijkste gebieden van West-Europa (64).

Toen de opvolgers van Filips de Goede weer op oorlogspad wilden, verzetten de Vlaamse steden zich hevig. Dit zou namelijk een aanslag op hun zeer welvarende economie betekenen, die hier zeer gevoelig voor was in verband met de import van grondstoffen via de haven van Antwerpen. In de 16^e eeuw leidde de opkomst van de reformatie tot vele godsdienstoorlogen in het rijk van Karel V en zijn opvolger Philips II. De onderdrukking van het ontluikende protestantisme leidde in 1566 in de Nederlanden tot de beeldenstorm, waarop Philips II de hertog van Alva stuurde om orde op zaken te stellen. De combinatie van militaire en godsdienstige repressie, verscherpt samen met de verhoogde belastingdruk om de kosten voor de operaties op te brengen, de tegenstellingen alleen maar. Het liep uit op de Slag bij Heiligerlee in 1568, wat de markering vormde voor het begin van de 80-jarige oorlog. De strijd leidde tot het opstellen van een onafhankelijkheidsverklaring door de

Nederlandse Staten-Generaal in 1581 en het uitroepen van de republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in 1587. In deze periode vestigde de regering zich in Den Haag en werden de Zuidelijke Nederlanden weer door Spanje heroverd. In die jaren zou de jonge republiek onder leiding van prins Maurits het tij van de Tachtigjarige Oorlog definitief keren.

De verovering van het strategisch gelegen Walcheren in het voorjaar van 1567 was één van de belangrijkste doelen van de prille Nederlandse opstandige beweging. In maart 1567 trachtten de geuzen Walcheren te veroveren, onder leiding van Pieter Haeck met achter de schermen de prins van Oranje. De verrassingsaanval mislukte echter, maar verontrustte de autoriteiten op Zuid-Beveland zodanig dat in Goes met de meeste spoed verdedigingsmaatregelen werden getroffen, tot aan de installatie van enige stukken geschut. De geuzen vertrokken echter de volgende dag naar Biervliet. De centrale regering greep krachtig in, op 30 maart 1567 werd Walcheren door een forse hoeveelheid krijgslieden bezet. Her en der werden de hervormde kerkdiensten gestaakt en in de zomer van 1567 kwam de hertog van Alva met een groot leger naar de Nederlanden om de opstand neer te slaan. Vanuit zee werd Zeeland bedreigd door de watergeuzen en dus werd de verdediging in gereedheid gebracht. In Goes werden op 1 oktober 1569 alle weerbare mannen opgeroepen om zich gereed te houden de stad te beschermen. Vanaf december 1569 kregen Zierikzee en Goes inkwartiering, samen moesten ze aanvankelijk één compagnie huisvesten, ca. 300 soldaten plus niet-militaire ondersteuning. Later deelde ook het platteland in de last van de inkwartiering. Inkwartiering ontwrichtte het dagelijks leven in hoge mate. In Veere en Goes leidde de onvrede tot scheldpartijen jegens de soldaten.

Op 1 april 1572 namen de watergeuzen Den Briel in en reeds op 6 april 1572 weigerde Vlissingen een Spaans garnizoen in te kwartieren en kwam de stad in opstand. Toen watergeuzen, Engelse en Franse troepen werden binnengehaald, stond Walcheren spoedig onder het gezag van de prins van Oranje. Middelburg, Goes, Reimerswaal en Tholen bleven echter aanvankelijk trouw aan de centrale regering en meer onder druk van de bevolking ging men geleidelijk over naar de kant van de prins. Zo viel Middelburg in februari 1574 in handen van Willem van Oranje. Veel kloosterlingen verlieten Zeeland, maar omgekeerd verhuisden ook veel Vlamingen naar de Zeeuwse eilanden, mede door de val van Antwerpen in 1585. Middelburg werd mede hierdoor aan het eind van de 16^e eeuw de grootste koopstad van de Noordelijke Nederlanden.

Ook op Zuid-Beveland voelde men de 80-jarige oorlog. Na de inname van Den Briel door de Watergeuzen in 1572 en de daarop volgende overgave van Vlissingen en Veere naar de Prins van Oranje, werden de bewoners van Zuid-Beveland enorm belast met de legering van soldaten. Deze namen hun af wat ze nog over hadden na de Allerheiligenvloed van 1570, waardoor ze toch al op hoge kosten waren gejaagd. Bovendien konden de producten van het land niet verkocht worden doordat het eiland aan alle kanten door schepen van de Prins was ingesloten. En alsof dit nog niet genoeg was, werden vanuit Walcheren nog grote hoeveelheden nieuw geworven soldaten, waarvan het grootste deel ziek was en niet in staat om dienst te doen, naar Zuid-Beveland gestuurd. De bewoners kregen van de gouverneur te horen dat niemand graan naar buiten het eiland mocht vervoeren, behalve Middelburg en Arnemuiden. Hierdoor werd iedere handel op Brabant, dat toen de korenmarkt van Zuid-Beveland was, afgesneden. De enige marktplaatsen die men nog had waren Middelburg, Arnemuiden en Goes, zodat boeren die uit angst voor de vijand toch van hun graan af wilden, de 3 markten hiermee overvoerden, wat weer leidde tot lage prijzen.

Regelmatig werden pogingen gedaan om het eiland definitief op de Spaanse bezetters te veroveren. In juli 1572 landde een contingent soldaten vanuit Vlissingen op Zuid-Beveland en trok op naar Goes, met het doel deze stad te veroveren. Dit mislukte, waarna men de stad belegerde door omsingeling om deze tot overgave te dwingen. Zodra men echter te horen kreeg dat er vanuit Antwerpen een hoop krijgsvolk van Alva onderweg was, keerden ze terug naar Vlissingen. Een tweede poging van de Prins om Goes in te nemen, nadat hij de stad 9 weken had belegerd, liep eveneens vruchteloos af. De Spanjaarden kwamen met 5000 man over het Verdrongen Land van Zuid-Beveland en dreven, na een tocht van ongeveer 3 uur, meestal tot aan de knieën en soms tot het middel door het water lopend, bij Krabbendijke de belegeraars op de vlucht. Nadat de troepen van de Prins van Oranje in december 1575 weer een vergeefse poging hadden ondernomen om Zuid-Beveland te bevrijden, bleef het eiland onder Spaanse bezetting tot 1577 en had tijdens deze periode voortdurend last van de daar gelegerde vijandelijke troepen .

Nauwelijks waren de bewoners van de Spanjaarden verlost of ze schaarden zich aan de kant van de Prins van Oranje. De bewoners van het platteland werden hierna nog regelmatig opgepakt en achter de tralies gezet. Daarom werd op 9 september 1598 een verzoek gedaan aan de Staten Generaal om “*eenige kompagnieen krijgsvolk*”, om een en ander te voorkomen. Echter, pas bij het Staatsbesluit van 22 juni 1600, werd bevel gegeven om een garnizoen in te richten op het platteland van Zuid-Beveland. Het leven op het platteland bleef echter zorgelijk. Veel katholieken, die geen godsdienstvrijheid hadden en in voortdurende angst zaten om weggevoerd te worden of hun huizen te zien afbranden, grepen het sluiten van het Twaalfjarig Bestand (1609 – 1621) op 9 april 1609 aan, om hun anders zo geliefde vaderland te verlaten. Zij trokken naar de Vlaamse gewesten die ontvolkt geraakt waren en begonnen daar een nieuw bestaan op te bouwen. Ze werden met open armen ontvangen en konden daar, mede door hun trouw aan het katholieke geloof, meer voorrechten tegemoet zien.

Het algemeen verval op het eiland werd door diverse factoren veroorzaakt. De Allerheiligenvloed van 1570 veroorzaakte met de verwoestingen door de oorlog en de onverdraagzaamheid tussen katholieken en protestanten al veel ellende. Daarnaast veroorzaakte de teloorgang van de koophandel op Antwerpen, met de Westerschelde als toevoer, wat voor veel dorpen die aan de oever lagen veel welvaart bracht, een ontvolking die een massale sloop van gebouwen tot gevolg had.

In augustus 1627 werd door de Spanjaarden opnieuw een poging gedaan om Zuid-Beveland te veroveren, welke echter door de Zeeuwse vlootvoogd vice-admiraal Marinus Hollaré verijdeld werd. Door dezelfde Zeeuwse vlagofficier werd in 1631 een Spaanse vloot van 90 platboomvaartuigen op het Slaak vernietigend verslagen. Hij liet de vijandelijke scheepsmacht eerst passeren en zette daarna de achtervolging in. Toen de Spanjaarden in de avond van 12 september waren aangekomen op het Slaak vielen de Zeeuwen aan. Als gevolg van de onverwachte aanval en opkomende mist ontstond bij de vijandelijke troepen verwarring gevolgd door algemene paniek. Bij tientallen sprongen de Spanjaarden in het water in de hoop niet in handen van de Zeeuwen te vallen. Er werden 4000 man gevangen genomen, terwijl 1500 zeelui en soldaten sneuvelden. De Schelde bleef vanaf nu in Zeeuwse handen. Toch bleef Zuid-Beveland nog altijd bloot staan aan aanvallen door kleine vijandelijke vaartuigen tot de Vrede van Munster in 1648. Zuid-Beveland bleef echter in een desolate toestand achter. Verlaten en uitgeroofde dorpen, verbrande kerken, kastelen en hofsteden, arme, schamele inwoners, gebroken en slecht onderhouden dijken, dat was het beeld van het eiland, terwijl men willekeur, eigen belang en onkunde aantrof in het bestuur. Waar dat kon ging men echter ook weer aan het werk, dijken en sluizen herstellen, de verloren eigendommen opzoeken en trachten de rechten hierop terug te winnen. Kortom alle voordelen die de vrede en vrijheid van godsdienst met een dosis veerkracht, werklust en een goed beleid aan de bewoners van dit vruchtbare eiland kon geven.

Vòòr de 80-jarige oorlog mag de reformatie gerust één van de belangrijkste historische ontwikkelingen in de Nederlanden van de 16e eeuw worden genoemd. Het heeft mede geleid tot de Nederlandse opstand tegen de Spanjaarden en de uiteindelijke scheuring tussen de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden. Het begin van de reformatie in Europa wordt meestal gemarkeerd met het jaar 1517, waarin Maarten Luther zijn kritiek op de Rooms-Katholieke Kerk verwoordde in 95 stellingen, die hij aan de deur van de slotkerk in Witteberg vastspijkerde. Na de Lutherse invloeden bereikte rond 1530 de doperse beweging de Nederlanden (65). In de tweede helft van de 16^e eeuw laat een volgende belangrijke protestantse stroming van zich horen, namelijk het Calvinisme dat zich vooral vanuit het zuiden over de Nederlanden verspreidde.

De hervormingsbeweging liet ook Zeeland niet onberoerd. De strategische ligging van de Zeeuwse eilanden in de Scheldedelta stond garant voor een snelle verspreiding van de hervorming. Buiten de havensteden treffen we echter na de proclamatie van de 95 stellingen in 1517 aanvankelijk nauwelijks sporen van hervormingsgezindheid (66). Op Zuid-Beveland, waar de landbouw centraal stond, was de situatie ook niet te vergelijken met de handelscentra op Walcheren. Zeker na de stormvloed van 1530 en 1532 zal men op het platteland de aandacht volledig bij het opnieuw in cultuur brengen van het land gehad hebben, in plaats van bij de hervorming. Terwijl in de havensteden doperse gemeenschappen ontstonden, gebeurde er op Zuid-Beveland weinig. Bovendien lijkt de weerstand op Zuid-Beveland tegen het berechten van medemensen omwille van hun geloofsovertuiging, sterk te zijn (67). Toch reageerden ook hier de katholieke kerk en de centrale overheid met vervolging van de ketteren. Het huldigen van geloofsopvattingen die niet strookten met de traditionele, katholieke was verboden en het Bloedplakkaat van 1550 stelde op vrijwel alle uitingen van hervormingsgezindheid de doodstraf. De hervormingsgezinde ideeën hadden inmiddels ook de dorpspastoors op het agrarische Zuid-Beveland bereikt en wat leefde bij de parochiepriesters bereikte via de kansel de toehoorders. Het gevolg waren

klopjachten, arrestaties, martelingen (pijnbank, aan de kaak stellen) tot doodvonnissen, voltrokken op de brandstapel (68).

De hervormingsbeweging bleef echter groeien en toen in augustus 1566 de beeldenstorm woedde op Walcheren, ging deze praktisch geheel aan Zuid-Beveland voorbij. Terwijl de hervormde gemeenten op Walcheren een vergadering buiten de muren kregen, was de situatie in de Bevelandse steden Goes en Reimerswaal niet veranderd en de positie van de rooms-katholieke kerk onaangetast. Het zwaartepunt van de doperse activiteiten op het platteland van Zuid-Beveland in deze jaren '60 lag in de streek rond Nisse. De autoriteiten probeerden protestante voorgangers het zwijgen op te leggen, maar de meesten ontkwamen aan arrestatie door te vluchten, zoals meester Filips, de voorganger van Nisse. Rooze komt voor heel Zeeland tot een getal van 376 personen die hun woonplaats verlieten (69). Het aantal vluchtelingen van Zuid-Beveland bedroeg slechts 1, de pastoor van 's-Heer Hendrikskinderen, Anthonis van Os. Het protestantisme leefde ondergronds voort en op het Zuid-Bevelandse platteland vonden regelmatig bijeenkomsten plaats. Er bleef hoop op betere tijden en toen de watergeuzen op 1 april 1572 Den Briel innamen was dit voor velen een teken dat een nieuw tijdperk met nieuwe mogelijkheden aangebroken was.

De bezetting van het vestingstadje Den Briel aan de monding van de Maas bracht een kettingreactie teweeg onder de Hollandse en Zeeuwse steden, die zich vrijmaakten van het centrale gezag in Brussel en trouw zwoeren aan hun stadhouder prins Willem van Oranje. Het protestantisme kreeg hierdoor vaste voet in de Nederlanden. In 1577 sloten de stad Goes en de ambachten van Zuid-Beveland een overeenkomst met de Prins van Oranje, waarmee Zuid-Beveland in het kamp van de Prins terecht kwam. Eén van de bepalingen van deze overeenkomst was de onverkorte handhaving van de rooms-katholieke eredienst. Stad en platteland waren bepaald niet hervormingsgezind. Onder grote druk van het protestantse Walcheren stond het stadsbestuur van Goes tenslotte toe, dat de kapel van het Kruisbroedersklooster voor de protestantse eredienst geschikt zou worden gemaakt. Echter, de kleine groep aanhangers van de nieuwe leer nam in 1578 brutaalweg de Grote Kerk in gebruik en verwijderde in een verlate beeldenstorm alle katholieke voorwerpen. Goes en Zuid-Beveland kregen een opgelegde reformatie te verwerken en het duurde tot in de eerste decaden van de zeventiende eeuw voordat de katholieken definitief in de schuilkerk verdwenen. In die eerste jaren na de Reformatie kregen de dorpen, indien nodig, toestemming om katholieken in hun besturen te benoemen, wanneer er te weinig protestanten waren, die een bestuursfunctie konden uitoefenen (70).

4.4.2 Waterstaatkundige ontwikkelingen

De 11^e en 12^e eeuwse stormvloed van 1014 en 1134 zijn de aanleiding geweest voor de bedijking van Zuid-Beveland. Door de overstromingen die ze teweeg brachten, begonnen de bewoners van de onbedijkte en gekultiveerde schorren de noodzaak te voelen voor een meer definitieve beveiliging van hun land. Het opwerpen van de eerste kunstmatige hoogten is volgens Dekker te beschouwen als een reactie op de stormvloed van 1014 (71). Doordat er veel land onder water stond was het gedurende een groot deel van de 11^e eeuw niet meer mogelijk zonder bescherming op het door de natuur gevormde land te wonen, zoals dat in rustiger tijden wel het geval was geweest. De oorspronkelijke hoogten (kernheuvels, vliedbergen) waren niet hoger dan 1 – 2 meter en zijn te beschouwen als woonplaatsen. In sommige gevallen waren het hoogten van geringe omvang en oppervlakte, waarop hoogstens één primitieve hofstede kan hebben gestaan. Genoemde hoogten zijn het best bewaard gebleven als zij in de 12e eeuw zijn opgehoogd tot bergen van 5 – 12 meter. In Zuid-Beveland waren er in de 11e eeuw eenvoudige nederzettingen van een aantal huizen bij elkaar, de latere dorpskernen, en verspreide boerderijen met boerenwoningen. De behuizingen, waarvan de resten op de kernheuvels zijn aangetroffen, hadden een primitief karakter. De dikke mestlagen die men er aantreft, wijzen erop dat bij deze woningen of boerderijen veel vee werd gehouden. De veeteelt is lange tijd een belangrijk middel van bestaan gebleven. Men hield vooral schapen maar ook ander vee en men deed bovendien aan leerbewerking. Van een systematische bedijking is op Zuid-Beveland in de 11^e eeuw nog geen sprake. Deze bedijking was ook de opvolger van het opwerpen van woonhoogten, die hierdoor ook hun functie verloren, tenzij ze nog dienst konden doen tegen het binnenwater.

Na een rustige periode volgend op de ramp van 1014, werd Zeeland in 1134 opnieuw geteisterd door een enorme stormvloed. De reactie op deze stormvloed van 2 op 3 oktober 1134 was aanzienlijk verschillend van hoe men reageerde op de stormvloed van 1014. De 12^e eeuwse Zeeuwen verstonden reeds de kunst dijksystemen te konstrueren, die op interlokaal nivo paal en perk stelden aan de overstromingen. Weliswaar vormden de grote kreekruggen een barriere voor het door inbraakgeulen binnenstromende water, maar in het algemeen bleek deze

natuurlijke beveiliging voor de bewoners van de ruggen en het achterliggende land onvoldoende. De mens moest een handje helpen door de kreekruggen te verhogen. Zo was het eerste beveiligingswerk, dat na de overstroming van 1134 werd ondernomen, het opwerpen van een dijk op de noordrand van de kreekrug Kapelle – Kloetinge – 's-Heer Arendskerke, de noordzijde van het oude Poelgebied. Op deze wijze heeft men het gebied van de Westwatering voorzien van een defensieve, sluitende ringdijk. Er bestaat volgens Dekker geen grond voor de veronderstelling dat men er reeds vóór 1134 toe over is gegaan het land van ringdijken te voorzien (72). Hij trekt dan ook de vergelijking tussen de februarivloed van 1953, die het ontstaan gaf aan de deltawerken, en de stormvloed van 1134 die de aanleiding vormde voor de eerste systematische bedijkingen. Zo werd Zuid-Beveland door een vorm van interlokale samenwerking ingepolderd en werd eveneens de afwatering van de landinwaarts gelegen poelgronden beter gegarandeerd. Een mijlpaal in de ontwikkelingen was naast het ontstaan van de watering en waterschappen tussen 1200 en 1250, de instelling van de grafelijke dijksbesturen rond 1300. Het onderhoud aan de dijken bleef echter de gehele middeleeuwen door gebrekkig.

De watering, die de afwatering en dijkzorg regelden, stonden onder bestuur van gezworenen met een dijkgraaf, en de ingelanden draaiden op voor de kosten. Ook voor de westwatering gold dat dijkgraaf en gezworenen het onderhoud van dijken, watergangen en sluizen regelden. De dijkgraaf kwam aanvankelijk uit de adel en liet zich over het algemeen niet veel aan z'n ambt gelegen liggen. Hier bracht Goes, onder meer door de stormvloed van 1509 en 1511, verandering in. Het ambt van dijkgraaf werd gepacht namens het stadsbestuur en men zorgde ervoor dat er deskundige dijkgraven benoemd werden, zoals vanaf 1522 Cornelis Jansz Scravelinck uit Biezelinghe (73). Een ander zwak punt van de waterstaatorganisatie was de hang van ambachtsheren en ingelanden naar het lokale bestuur, zij schuwden de grotere verbanden, met name in het dijksonderhoud. Alleen parochies langs de dijk draaiden op voor de kosten, de binnenlandse parochies waren vrij. De kosten voor de afwatering, watergangen en sluizen, waren historisch al gemeenschappelijk. Na de Damiaansvloed van 1509 werd ook het dijksonderhoud van hogerhand geregeld, de ringdijk om Zuid-Beveland werd verdeeld en toegewezen aan alle parochies voor het onderhoud. De weerstand van het land tegen de zee werd verder verzwakt door het afgraven van binnendijken en de moertering of darinck delven. Voor de winning van turf werd het veen onder de kleilaag weggegraven, waarna de klei werd teruggestort, maar het hele proces had wel een aanzienlijke bodemdaling tot gevolg, de reden waarom rond 1500 een verbod op de moertering volgde. Wanbeheer door dijkgraven en de oude verdeling van het dijksonderhoud door ambachtsheren en ingelanden maakte dat de dijken van Zuid-Beveland er begin 16^e eeuw slecht voor stonden, het land achter de dijken was op vele plaatsen verzakt door de moertering.

De gebrekkige samenwerking in het dijkbeheer leidde uiteindelijk tot de Sint Felixvloed op "*Sint Felix Quade Saterdach*" van 5 november 1530, gevolgd door nog een stormvloed op 2 november 1532, waarbij de watering Beoosten Yerseke voorgoed verloren ging. In het in 1530 gespaarde deel van Zuid-Beveland, de watering Bewesten Yerseke, werd daarna een zekere vorm van concentratie in het dijkbeheer verwezenlijkt, die ca. 1600 zou leiden tot de vorming van de Brede Watering Bewesten Yerseke. De gevolgen van de St. Felixvloed van 1530 zijn enorm, niet alleen verdwijnt een groot deel van het eiland Zuid-Beveland in de golven, wat leidt tot het Verdrongen Land van Zuid-Beveland, maar ook vele dorpen en de stad Reimerswaal gaan uiteindelijk verloren. De bloeitijd van Reimerswaal viel in de 15^e eeuw, de stad was na Middelburg en Zierikzee de derde stad in rang van Zeeland. Een reeks van rampen bracht in de 16^e eeuw de ondergang : een stadsbrand in 1520 en de St. Felixvloed van 1530, waardoor Reimerswaal een eiland werd. Na nieuwe overstromingen zoals de Allerheiligen vloed van 1570, en oorlogsgeweld werd de stad tenslotte in 1572 en 1573 door de geuzen geplunderd en in brand gestoken. Nadat de stad een jaar of drie praktisch onbewoond was geweest, vertrokken in 1631 de laatste bewoners.

Er waren door de stormvloed van 1530 twee grote gaten geslagen in de noordelijke dijk van Zuid-Beveland bij Lodijke (Oostwatering) en in het westen bij Kattendijke (Westwatering). De Vlaamse steden voorzagen de getroffen bevolking van levensmiddelen, maar de oogst was verloren en velen leden armoede. Ook voor burgers in de steden stegen de prijzen van levensmiddelen van dag tot dag. Vele geredde beesten kwamen alsnog om van honger en dorst. Verscheidene gebieden zouden niet teruggewonnen kunnen worden. Men had zich gewend tot Antwerpse kooplieden om te vernemen of die genegen waren de getroffen te helpen door de herdijking te financieren. Volgens Dekker & Baetens (74) was de schade door de stormvloed op Zuid-Beveland het grootst in het oosten maar ook het westen werd getroffen. Naast de Oostwatering met Reimerswaal plus 15 dorpen was ook de Westwatering met dorpen als Sinoutskerke, 's-Heer Abtskerke en Baarsdorp ondergelopen. Droog bleven de stad Goes, de Goese Polder en 's-Gravenpolder. Binnen de ringdijk van de Westwatering bleef de parochie Nisse droog, doordat deze door een binnendijk beveiligd was. Vanwege hun hoge ligging bleven in het ondergelopen gebied verschillende dorpskernen boven water uitsteken. Vanaf de stadhuistoren van Goes was te

zien dat de Ganzepoort was weggespoeld, maar dat de huizen, kerken en bomen op het platteland boven het water uitstaken. De herbergen op verschillende dorpen waren gewoon in bedrijf. In de winter en het vroege voorjaar van 1531 werd er ondanks het slechte weer overal aan de dijken gewerkt, in West – Zuid-Beveland met meer succes dan in Oost – Zuid-Beveland.

In de Westwating werden de dijkwerken meteen na de stormvloed van 1530 kordaat aangepakt, door het stadsbestuur van Goes werden 100 personen van het zakkendragersgilde ingehuurd en betaald om het gat bij Kattendijke dicht te maken (75). Ook had de burgemeester een hoeveelheid stenen die bestemd waren voor de kerkbouw ter beschikking van dijkgraaf Scraelinck gesteld. Kort na 13 februari 1531 was de Westwating geheel droog en konden de landerijen weer worden ingezaaid. Door een storm op 18 april 1531 volgde echter een doorbraak van de oude binnendijk, die de Westwating scheidde van de Oostwating, waardoor een deel van de Westwating weer overstroomde. Dijkgraaf Cornelis Jansz Scraelinck en de burgemeester van Goes, onderstreepten de noodzaak om de Westwating te scheiden van de Oostwating door versterking en verhoging van de oude binnendijken. Op verzoek van de ambachtsheren, ingelanden en inwoners van de Westwating, werd toestemming gegeven voor de versterking van de binnendijk tussen Yersekedam en Hansweert tot zeekering. De kosten voor het verhogen van de binnendijk bedroegen £ 2320. Het tracé van de oude binnendijk, die al spoedig Zanddijk werd genoemd, was zodanig dat Kruiningen niet bij de Westwating werd getrokken. Dit bleef dus, net als de rest van de Oostwating geïndeerd. Door de versterking en gedeeltelijke verlegging van de Zanddijk kon de Westwating opnieuw drooggelegd worden, waarvoor zij achteraf van de regering belastingvrijstelling kreeg.

In het jaar na de stormvloed van november 1530 is veel gedaan om de overstroomde gebieden te herwinnen, in het westen met succes, in het oosten zonder succes. De bemoeienis van de centrale regering was intensief, de opeenvolgende landvoogdissen waren zeer bezorgd, maar waar het aan ontbrak was genoeg geld. Het was ook heel ongewoon dat de regering geld voor de dijken verschaftte, zij had daar ook geen budget voor, de hele middeleeuwen door was de zorg voor de dijken met eigen krachten op lokaal of hooguit interlokaal nivo geregeld. De storm die zich in 1530 voordeed tijdens springtij was heviger dan de vorige en veroorzaakte een ramp in het hele kustgebied van de Nederlanden, de traditionele middelen om het water te beheersen schoten schromelijk te kort en de getroffen moesten wel een beroep doen op de centrale overheid en dat gold niet alleen voor Zuid-Beveland, maar voor heel Zeeland. De regering moest uiteindelijk de benodigde gelden lenen bij kapitaalcrachtige kooplieden in Antwerpen. Volgens Dekker & Baetens (76) heeft de Westwating het snelle herstel van de dijken na 1530 vooral te danken aan de deskundigheid van dijkgraaf Cornelis Jansz Scraelinck, gesteund door het Goese gemeentebestuur. In het midden van de 16^e eeuw was Scraelinck een der belangrijkste lieden in de Nederlanden met kennis van zaken omtrent dijkage en werd toen bij vrijwel alle grote waterstaatswerken ingeschakeld als adviseur of commissaris van de regering. Als enige dijkgraaf kreeg hij een beloning van £ 120 Vlaams van de regering.

De Westwating van Zuid-Beveland was in 1532 weliswaar weer droog, de nog zwakke dijken vereisten echter een voortdurende zorg. Tijdens de stormvloed van 2 november 1532 liep de gehele Westwating weer onder, met deze keer ook de parochie van Nisse, waar men echter op eigen kracht de doorgebroken zwakke dijk direct kon repareren. Ook nu laten de bronnen ons bijna geheel in de steek over het menselijk leed dat de vloed veroorzaakte en wordt slechts globaal gesproken over vele slachtoffers. Het waren in ieder geval de plaatselijke bewoners die het meest onder de ramp te lijden hadden en niet de kooplieden of ambachtsheren, die met grond elders hun risico gespreid hadden. In de Westwating was de schade minder groot dan in 1530. Hooggelegen dorpen en boomgaarden bleven droog. Volgens attestaties afgelegd door oude mensen op 23 mei 1581 kon men droogvoets van het ene dorp naar het andere gaan. Betrekkelijk snel werd de wating dan ook drooggelegd door het gat in de nieuwe dijk tegen Kruiningen en een kleiner gat in de Ganshoek bij Eversdijk te dicht te maken en op een aantal plaatsen de dijken te verhogen. De rekening van het dijkherstel geeft aan dat het de Wating £ 7862 Vlaams heeft gekost, een bedrag dat door de ingelanden middels 4 heffingen op het gemet werd opgebracht. Dijkgraaf Conelis Jansz Scraelinck van de Westwating ontving wegens zijn grote verdiensten, boven zijn loon van £ 93 Vlaams, nog een toelage van £ 200 van de Wating en een beloning van £ 125 van de regering. De bestaande dijken eisten echter nog voortdurend versterking, vooral door zinkstenen. Zo werden in 1545 ten huize van dijkgraaf Cornelis Jansz Scraelinck grote partijen zinksteen en zoden gekocht van een koopman van stenen uit Vilvoorde, ten behoeve van de dijken van de Westwating. Dit alles kon echter niet voorkomen dat op 13 januari 1552 de Sint-Pontiaansvloed het gehele kustgebied van de Nederlanden teisterde. Deze stormvloed was echter voor Zuid – Beveland lang niet zo rampzalig als de vloed van 1530 en 1532. In West – Zuid-Beveland leden de inmiddels versterkte dijken wel veel schade, maar ze hielden bijna overal stand. Ruim achttien jaar na

de Sint – Pontiaansvloed, op 1 november 1570, trof een nieuwe stormvloed het kustgebied van de Nederlanden (77). In Zuid – Beveland richtte deze Allerheiligenvloed echter nog minder schade aan dan de vloed van 1552.

Na de hevige stormvloed van de 16^e eeuw blijft het in de 17^e eeuw lange tijd rustig. De Sint Pietersvloed (1651) en de stormvloed van 1675 troffen in de eerste plaats andere delen van het land. De stormvloed van 26 januari 1682 trof echter weer het delta-gebied van Zuidwest Nederland. Door een combinatie van springtij en noordwesterstorm ontstonden op veel plaatsen opnieuw overstromingen. In Zeeland overstroonden 161 polders, waaronder een aantal in Oost – Zuid-Beveland. Grote watersnoden hierna zijn van 14 januari 1808 en van 12 maart 1906. De ramp van 1808 leidt tot een algemene dijkverhoging. Bij de laatste twee stormvloed ontstonden geen permanente verdrinken landen meer. De laatste keer dat het kerngebied van de Poel door dijkdoorbraak onder water gestaan heeft is waarschijnlijk bij de Sint Felixvloed van 1530 geweest. Zij heeft dit ongetwijfeld mede te danken gehad aan de talloze nieuwlandpolders die hierna aan de Westwatering of de Brede Watering Bewesten Yerseke zijn aangedijkt.

4.5 Sinoutskerke

Zeeland wordt door historici soms omschreven als een pachtprovincie. In het verleden zou hier slechts een klein deel van de landbouwgrond door eigenerfde boeren zijn bewerkt. Volgens Priester is het echter niet juist te veronderstellen dat Zeeland altijd een provincie van pachtboeren geweest is, bijvoorbeeld rond 1800 toen het aantal “*eigen gebruikers*” op 60 % geschat werd en het aantal pachters op 40 % (78). In het begin van de 17^e eeuw werd de meeste landbouwgrond in Zeeland verpacht. Priester constateert hierin nog een regionale verscheidenheid, maar gaat bij de behandeling van de eigendomsverhoudingen helaas slechts marginaal in op de situatie op Zuid-Beveland (78). Hij concludeert dat in de 18^e eeuw het boereneigendom fors toenam, maar dat hun nazaten dit bezit na 1830 weer verloren. Veel cultuurgrond kwam toen opnieuw in handen van beleggers. Bij de aanvang van de 20^e eeuw was Zeeland tenslotte weer een pachtprovincie. Deze eigendomsverhoudingen zijn onderzocht bij 11 getraceerde boerderijen in of rond het Ganzengebied bij Sinoutskerke.

Na een lange periode van economische en demografische expansie keerde na 1650 om in een periode van stagnatie en contractie. Vanaf 1750, toen de seculaire trend een nieuwe expansie-fase inzette, keerden de ontwikkelingen weer ten goede. De seculaire depressie na 1650 zette in met een structurele daling van de graanprijzen, waarvan het dieptepunt pas in 1730 werd bereikt. Het rendement op landeigendom nam sterk af. Talloze eigenaren hadden door de almaar olopemde belastingdruk zo'n achterstand in de betaling van de grond- en polderlasten opgelopen dat ze zich genoodzaakt zagen afstand te doen van het eigendom van hun land. Het verloop van de seculaire trend is getoetst aan de ontwikkeling van de grondprijzen binnen het Ganzengebied bij Sinoutskerke in 1596.

4.5.1 Eigendomsverhoudingen

In de 18^e eeuw waren patriciërs graag bereid land aan boeren te verkopen, vooral toen hun vermogenspositie achteruit ging. Verkoop van onroerend goed en belegging van de vrijgekomen gelden in hoger renderende objecten werd toen aantrekkelijk. Opmerkelijk noemt Priester, dat een deel van het kapitaal weer als lening aan boeren werd verstrekt (79). Voor patriciërs uit Goes, Middelburg of Zierikzee leverden deze hypotheek een aantrekkelijke rente op, terwijl boeren er de aankoop van hun eigen bedrijf mee konden financieren. In 1767 berekende men dat de bruto pacht inkomsten minus belastingen en waterpenningen, 2,6 % bedroegen van de koopprijs van landbouwgrond (80). Van deze 2,6 % diende de landeigenaar nog het onderhoud aan de opstallen te voldoen. Deze berekende 2,6 % was lager dan de destijds geldende rentevoet van hypothecaire leningen, die op 3 – 4 % lag.

Priester beperkt zich in zijn onderzoek tot het gebruik van de baandersvergaren (81), omdat het gebruik van de overlopers te arbeidsintensief was (82). Een ander bezwaar was volgens hem dat niet in alle overlopers de baanders vermeld worden. Priester geeft ook het belang aan van de verhouding tussen eigen grond en pachtgrond (78). De mate waarin het land in boerenhanden was, gaf een indruk van de machtsverhoudingen op het platteland. Bovendien gaf het ook aan waar het inkomen dat in de landbouw verdiend werd naar toe ging : naar de bewerkers van het land, die dit vermogen weer konden inzetten voor noodzakelijke investeringen, of in de vorm van pacht , naar de landeigenaren die meestal niet in de landbouw werkzaam waren en ook niet in de streek zelf woonden. Daarnaast kregen pachters verschillende beperkingen opgelegd (verplichting tot braken,

hoeveelheid bemesting, verbod op verbouw uitputtende gewassen, verbod op het scheuren van grasland, etc.). Deze bemoeienis met de bedrijfsvoering gingen pachters steeds meer als een bezwaar zien. In zijn beschouwing over de verhouding tussen eigenerfde boeren (83) en pachtboeren gaat Priester vooral in op andere regio's van Zeeland, zonder het aksent te leggen op de situatie in de oudlandgebieden van Zuid-Beveland, met name de Poel.

In het studiegebied zijn na de lokalisering van de onbebouwde percelen bouwland en grasland, in het jaar 1596 in totaal 11 boerderijen geïdentificeerd en gelokaliseerd (84). Vervolgens is voor de toewijzing van de landerijen aan deze hofsteden, de overloper van 1596 per boerderij geïnventariseerd op de naam van de eigenaar en de baander. Hierbij is het totale grondgebied van de heerlijkheid Sinoutskerke gescreend, dat wil zeggen 11 veldhoeken met een oppervlakte van 1151 Gemeten 73 Roeden (20).

Tenslotte is per hofstede de hoeveelheid land in eigendom, de gebruikte hoeveelheid land en het aantal percelen vastgelegd (figuur 7). Hierbij dient te worden aangetekend dat uitsluitend gefocust is op het grondgebied van Sinoutskerke, voor het totale grondareaal per boerderij dient hier nog 10 – 20 % bij opgeteld te worden van percelen uit de omliggende dorpen.

Figuur 7. Hofsteden met hun landerijen te Sinoutskerke in 1596

Volgnr.	Naam	Perceelnr.	Gebruik	Aantal	Eigendom	Aantal	Eig./Gebr.(%)
1	Jan Pierss Hollander	D-191	91 G 235 R	41	34 G 41 R	17	37,2
2	Dierick Heijndricxs	D-138	75 G 50 R	42	1 G 25 R	1	1,4
3	Jan Jorissen	F-296	73 G 115 R	44	13 G 298 R	11	19,1
4	Jan Pierss Leeuwenburch	D-218	57 G 52 R	27	1 G 219 R	2	3,0
5	Cornelis Dignuss	D-143	41 G 253 R	24	7 G 48 R	5	17,1
6	Steven & Frans Mertssen	Noordhoek	38 G 215 R	22	13 G 260 R	6	35,8
7	Pieter Willems	D-183	36 G 174 R	26	2 G 195 R	1	7,2
8	Dierick Wouters	D-103	35 G 133 R	21	2 G 98 R	1	6,6
9	Adriaen Adriaens Thijshouck	D-72	35 G 32 R	23	3 G 178 R	3	10,2
10	Jan Jacobssen ter Nisse	Bezuiden 't Moolwater	17 G 261 R	6	3 G 193 R	2	20,4
11	Heijndrick Janssen Maes	B-94	16 G 194 R	11	0 G 161 R	1	3,2
	Totaal		519 G 214 R	287	87 G 76 R	50	16,8

Uit bovenstaande tabel blijkt, dat de boer met de grootste oppervlakte land in gebruik, Jan Pierss Hollander van de hofstede 't Hoochuys op de vliedberg bij Sinoutskerke (21), ook de meeste grond in eigendom had. Met 34 Gemet 41 Roeden in eigendom op een totaal gebruik van 91 Gemet 235 Roeden komt hij op een eigen vermogen aan grond binnen Sinoutskerke van 37,2 %. Ook Dierick Heijndricxs van de hofstede het Hoge Huis of Tôôhuus (85) aan de Noordweg 1 behoorde met 75 Gemet 50 Roeden aan bewerkte grond tot de grotere boeren. Hij had echter maar 1 perceel van 1 Gemet 25 Roeden, het boomgaardje in de Noordhoek tegenover zijn boerderij, in eigendom en was daardoor met 1,4 % eigen land sterk afhankelijk van de landeigenaar. Zoals we zullen zien bij de beschrijving van de ontwikkeling in de tijd van de individuele boerderijen, kunnen dit soort verschillen ook verklaard worden vanuit de vraag of we hier te maken hebben met een pas startende, jonge boer of een wat oudere, al jaren gesettelde boer (zie de hierna volgende hoofdstukken).

Vanuit deze optiek was Jan Jorissen, met zijn "*Hoffende Boogaert*" in de Willem Wittenshoek op de plaats van Noordweg 2, ook al een gesettelde boer. Hij had immers met 13 Gemet 298 Roeden eigen grond, gespreid over 11 percelen, bijna 20 % van het totaal gebruikte land van 73 Gemet 115 roeden in eigen hand.

Jan Pierss Leeuwenburch, wiens boerderij op d' Ôôhe Stee stond, in het grensgebied van de Kerkhoek en Wiegenhoek, had het zwaartepunt van zijn bewerkte grond van 57 Gemet 52 Roeden in de Moolhoek liggen, ongeveer 45 Gemeten. Ondanks het beperkte eigen grond bezit (1 Gemet 219 Roeden) wist hij de oppervlakte bewerkte grond ook voor de volgende generatie vast te houden. Omdat Jan Pierss Leeuwenburch wellicht een zoon was van Pieter Willems (Leeuwenburch) en hij bovendien pas tussen 1596 en 1603 het huis met boerderij op d' Ôôhe Stee betrok, bestaat de neiging om de oppervlakten grond samen te voegen. Omdat genoemde Pieter Willems (Leeuwenburch) vanaf de Landhoeve Leeuwenburch in 1596 nog volop meedraaide in het agrarisch bedrijf, hebben we ze hier gescheiden gehouden. Pieter Willems had ook slechts 1 perceel grond van 2

Gemet 195 Roeden in eigendom. Zijn totaal aan gebruikt land van 36 Gemet 174 Roeden lag geconcentreerd in het grensgebied van Kerkhoek en Wiegenhoek, rond d' Ôôhe Stee.

Cornelis Dignuss, die op 't Metje aan de Noordweg een boerderij had, is met 7 Gemet 48 Roeden eigen grond op een totaal van 41 Gemet 253 Roeden wellicht wat ondergewaardeerd. Het is niet uitgesloten dat zijn broer Pieter Dignuss, die nog 10 Gemet 108 Roeden in eigendom had (baant selve), ook in het bedrijf participeerde. Dat zou voor de gebroeders Dignuss een totaal aan eigen grond van 17 Gemet 156 Roeden betekenen op een oppervlakte bewerkt land van 52 Gemet 61 Roeden, is een eigen vermogen aan grond van 33,6 %. 't Hoff of de hoeve van de familie Merts(sen) lag in de Noordhoek en stond in 1596 op naam van Marinus Mertssen. Aannemende dat zijn zonen Steven en Frans Mertssen het bedrijf voortzetten, komen we met een oppervlakte aan eigen land van 13 Gemet 260 Roeden op een totaal aan bewerkte grond van 38 Gemet 215 Roeden, ook hier aan een percentage eigen grond van 35,8 %.

Op perceel D-103, de plaats van de huidige boerderij Noordweg 3, boerde in 1596 Dierick Wouters op 35 Gemet 133 Roeden verspreid liggende percelen in Thijshoek, Kerkhoek, Wiegenhoek en de Noordhoek. Alleen perceel 114 in de Wiegenhoek (2 Gemet 98 Roeden) had hij in eigendom. Adriaen Adriaens Thijshouck moet op een vroege van 1 Gemet binnen perceel D-72 zijn boerenbedrijf gehad hebben (*Den houck voor Thijshouck ende begint van noorden inne voor Adriaen Adriaens huijs*). Adriaen Thijshouck had 3 percelen in eigendom in de veldhoek Achter Thijshoek (3 Gemet 178 Roeden) en een totale oppervlakte bewerkt land van 35 Gemet 32 Roeden geconcentreerd in de Voor- en Achter Thijshoek. In de hoek Bezuiden 't Moolwater, tegen Nisse, treffen we de hoeve van Jan Jacobssen ter Nisse (*In den houck bezuiden 't maelwater, ende begint van westen inne aen Jan Jacobssen hof*). Hij behoorde met 3 Gemet 193 Roeden eigen grond en 17 Gemet 261 Roeden bewerkt land tot de kleinere boeren. Ook Heijndrick Janssen Maes, die in 1596 de oude hofstede Poelzicht op B-94 in zijn bezit had, behoorde toen eveneens tot de categorie kleine boeren. Hij had nog 16 Gemet 194 Roeden land in gebruik, met name in de Kerkhoek. Aan eigendom had hij uitsluitend het erf van zijn boerderij in de Moolhoek. Wellicht was hij de voorganger van Jan Pierss Leeuwenburch, gezien het aansluitende complex aan landerijen rond het oude Poelzicht, wat in 1596 geheel door Jan Pierss Leeuwenburch bewerkt werd.

Figuur 8. Gebruikte oppervlakte in het Ganzengebied per veldhoek

Volgnr.	Naam	Thijshoek	Kerkhoek	Wiegenhoek	Ganzengebied	Gebr./Totaal (%)
1	Jan Pierss Hollander	0	33 G 281 R	0	33 G 281 R	9,1
2	Dierick Heijndricxs	8 G 114 R	18 G 90 R	0	26 G 204 R	7,1
3	Jan Jorissen	25 G 226 R	18 G 53 R	0	43 G 279 R	11,7
4	Jan Pierss Leeuwenburch	0	9 G 218 R	3 G 056 R	12 G 274 R	3,5
5	Cornelis Dignuss	3 G 56 R	19 G 257 R	0	23 G 13 R	6,2
6	Steven & Frans Mertssen	1 G 7 R	7 G 52 R	1 G 287 R	10 G 46 R	2,7
7	Pieter Willems	1 G 22 R	7 G 52 R	20 G 296 R	29 G 70 R	7,8
8	Dierick Wouters	20 G 46 R	3 G 27 R	4 G 227 R	28 G 0 R	7,5
9	Adriaen Adriaens Thijshouck	17 G 192 R	0	0	17 G 192 R	4,7
10	Jan Jacobssen ter Nisse	0	0	0	0	0,0
11	Heijndrick Janssen Maes	0	11 G 48 R	2 G 160 R	13 G 208 R	3,7
	Totaal	77 G 63 R	128 G 178 R	33 G 126 R	239 G 67 R	64,0

Hoe groot was de invloed van bovenstaande 11 agrarische pioniers in het Ganzenreservaat ? Welk deel van de oppervlakte bewerkten zij in de veldhoeken Kerkhoek, Thijshoek, Wiegenhoek en Hovendijke ?

De meeste grond in het Ganzenreservaat werd in 1596 bewerkt door Jan Jorissen met zijn "*Hof ende Boogaert*" net er buiten in de Willem Wittenshoek, in totaal 43 Gemet 279 Roeden. Hij had zijn percelen liggen in de Kerkhoek en Thijshoek, in totaal 11,7 % van de oppervlakte van het Ganzenreservaat (figuur 8). Jan Pierss Hollander had 33 Gemet 281 Roeden in de Kerkhoek, met name in de vorm van het graslandcomplex rond de boerderij 't Hoochuys op de vliedberg bij Sinoutskerke. Alleen Pieter Willems had met 20 Gemet 296 Roeden een substantieel deel van zijn totaal oppervlak (29 Gemet 70 Roeden) in de Wiegenhoek. Ook dit moet een aaneengesloten complex van percelen weiland zijn geweest op het grensvlak van de Wiegenhoek en de Kerkhoek, rond de boerderij op d' Ôôhe Stee, waar zijn zoon Jan Pierss Leeuwenburch tussen 1596 en 1603 zijn intrek nam. Jan Pierss Leeuwenburch had in 1596 maar een beperkte hoeveelheid grond in bewerking in de Kerkhoek en de Wiegenhoek.

Dierick Heijndricxs van Tôôhuus had maar een beperkt deel van zijn land in het Ganzenreservaat, het zwaartepunt van de grond die hij bewerkte lag in de Noordhoek. Voor Cornelis Dignuss lag het zwaartepunt van zijn land in de Kerkhoek, evenals voor Heijndrick Janssen Maes. Bij Adriaen Adriaens Thijshouck en Dierick Wouters was dit het

geval in de Thijshoek. Steven en Frans Mertssen hadden het grootste deel van hun grond in de Achter Thijshoek en de Moolhoek liggen. Tenslotte had Jan Jacobssen ter Nisse helemaal geen grond in het Ganzenreservaat.

Concluderend kan men stellen dat de 11 geschetste boeren op de geïdentificeerde hofsteden, in 1596 gezamenlijk 45,3 % van de grondoppervlakte van Sinoutskerke in gebruik hadden. Van deze oppervlakte land in bewerking hadden ze gemiddeld 16,8 % in eigendom, waarmee ze als echte pachtboeren de geschiedenis in zouden gaan. Deze conclusie is conform Priester voor heel Zeeland in het begin van de 17^e eeuw (86). Voor de 4 hoeken van het Ganzenreservaat is de conclusie dat de 11 boeren daar 64 % van de grond in bewerking hadden. De Kerkhoek komt zelfs boven de 70 % uit. De overige 30 – 40 % is voor een deel in gebruik geweest bij niet geïdentificeerde of gelokaliseerde kleine boeren, die hun boerderijtje in de ring van het dorp Sinoutskerke hadden staan. Een ander deel werd gebruikt door boeren, die hun hofstede buiten Sinoutskerke hadden liggen (Erment Marinuss 't Heijnkensant, Cornelis Geertss te Wiskerkcke, Jan Jooss ter Capelle, Cornelis Mertss in Goes). Indien de percelen bijvoorbeeld voor vetweiderij gebruikt werden, was de afstand naar de boerderij ook minder problematisch. Tenslotte was in 1596 een klein deel van de baanders binnen het Ganzenreservaat niet geregistreerd. Op een totaal van 220 percelen waren 21 percelen niet geregistreerd, ofwel op een oppervlakte van 239 Gemet 67 Roeden was dit 42 Gemet 274 Roeden (11,5 %).

4.5.2 Grondprijzen te Sinoutskerke

De in 1596 geregistreerde 11 boeren zaten in een periode van voorspoed, van hoogconjunctuur met voortdurend stijgende prijzen. Gedurende de eerste helft van de 17^e eeuw bleef het voor de meesten nog boeren op pachtland, met in het algemeen grootgrondbezitters uit de steden als eigenaren. Voor hen leverde immers het grondbezit een lucratief rendement op. Toen omstreeks 1650 door stagnerende pachtprijzen en nog steeds oplopende lasten (grond- en polderlasten) de trend omsloeg, veranderde er niet alleen voor de boeren een aantal zaken ingrijpend, maar zeker ook voor de landeigenaren. In de eerste helft van de 17^e eeuw vond een zeer sterke stijging van de pachtprijzen plaats met 70 % . Vervolgens trad een daling op van 50 – 60 % tot in ca. 1690 een nivo van 110 – 120 % bereikt werd, 10 – 20 % boven het nivo van 1600. Gedurende 60 jaar zouden de pachtprijzen op dit nivo blijven hangen, tot na 1750 een nieuwe fase van groei intrad.

Figuur 9. Ontwikkeling grondprijzen binnen Sinoutskerke van 1660 tot 1800

Periode	Prijs per Gemet	Gemiddelde	Aantal transakties
1660 – 1670	£ 38.12.0	38,6	71
1670 – 1680	£ 31.12.0	31,6	44
1680 – 1690	£ 23.10.0	23,5	37
1690 – 1700	£ 18. 2.0	18,1	85
1700 – 1710	£ 14.10.0	14,5	43
1710 – 1720	£ 14.16.0	14,8	82
1720 – 1730	£ 11. 0.0	11,0	62
1730 – 1740	£ 7. 0.0	7,0	38
1740 – 1750	£ 9.12.11	9,7	77
1750 – 1760	£ 8. 8.3	8,7	74
1760 – 1770	£ 13.11.10	13,6	76
1770 – 1780	£ 18.13.3	18,6	46
1780 – 1790	£ 30.14.4	30,7	40
1790 – 1800	£ 33.17. 2	33,9	47

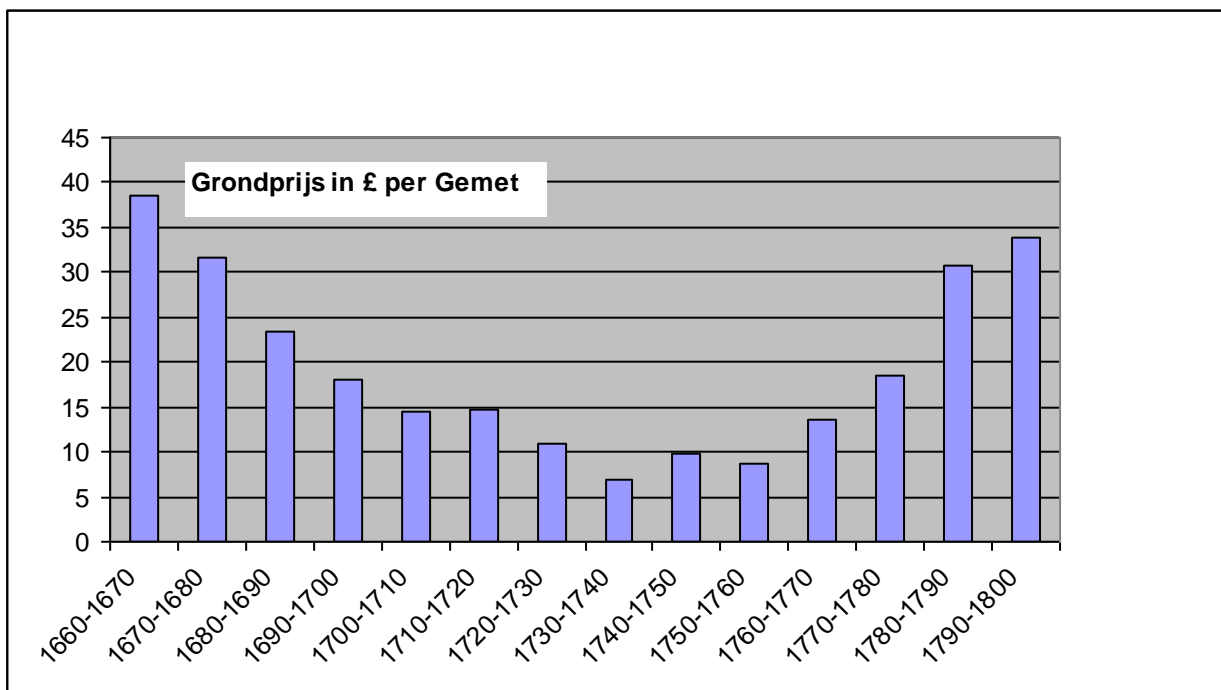
Naast de door Priester geschetste ontwikkeling van de graan- en pachtprijzen, was de vraag hoe de grondprijzen zich ontwikkelden binnen de heerlijkheid Sinoutskerke. De grondprijzen voor Sinoutskerke zijn beschikbaar voor de periode 1660 – 1800 in de vorm van 822 transportaktes, waarin onder meer ook de specifieke verkoopprijzen van de percelen grond zijn geregistreerd (87). Indien we de ontwikkeling van de grondprijzen analyseren, constateren we een grote gelijkenis met het verloop van de pacht- en tarwe prijzen (figuur 9).

Uit de 822 verkoopcijfers zijn tenslotte 10-jarige gemiddelden gedistilleerd en grafisch uitgezet (figuur 10). Hieruit ontstaat een beeld wat identiek is aan de door Priester geschetste ontwikkeling van de prijzen in de lange golfbeweging (seculaire trend) (88). De daling van de grondprijzen is zelfs nog regelmatiger dan van de

tarweprijzen, die door de Negenjarige Oorlog (1688 – 1697) van Frankrijk (koning Lodewijk XIV) met onder meer Engeland, Spanje en de Republiek, plus een misoogst in 1709, tijdelijk weer omhoog gingen (89).

Omdat onze gegevens over de grondprijzen te Sinoutskerke eerst vanaf 1660 beschikbaar zijn, was mogelijk de daling toen al ingezet. Niet uitgesloten is dat zij in 1640 – 1650 op een nivo van £ 40 – 50 per Gemet gelegen hebben. In ieder geval zet de daling van de verkoopprijzen van de landbouwgrond in de 30 jaar daarna met ca. 20 % per 10 jaar door, totdat in 1690 een nivo van ca. £ 20 per Gemet bereikt is, de helft van de waarde in 1660. In het eerste kwart van de 18^e eeuw zou de waarde van de grond echter nog een keer halveren om uiteindelijk in de periode 1730 – 1740 een minimum te bereiken van £ 7 per Gemet.

Figuur 10. Ontwikkeling grondprijzen te Sinoutskerke in de periode 1660 – 1800

Na een periode van 40 jaar (1720 – 1760) rond een waarde van £ 10 per Gemet geschommeld te hebben, zien we in de periode 1760 – 1770 een herstel optreden naar £ 13,6 per Gemet. Dit herstel zet tenslotte door naar een waarde van £ 35 – 40 per Gemet in 1800. Het geschetste herstel van de waarde van landbouwgrond in Sinoutskerke, liep volledig parrallel met de prijsontwikkeling van de pacht en tarwe. De hoge mate van correlatie tussen graan-, pacht- en grondprijzen is ook verklaarbaar. In Zeeland werd gedurende de opgaande conjuncturele fase, van midden 16^e tot midden 17^e eeuw, veel land ingepolderd. Door de grote stijging van de huurwaarde van het land was het voor beleggers aantrekkelijk in landaanwinning te investeren. Boeren waren in het geval van gunstige afzetmogelijkheden en hoge graanprijzen immers gauw bereid een goede prijs te betalen voor het gebruik van landbouwgrond. Hoge graanprijzen hadden dan ook bijna vanzelfsprekend hoge landpachten tot gevolg, maar omgekeerd leidde een verslechterende graanmarkt welhaast automatisch tot een geringere vraag naar weiland en akkerland en dus tot lagere huur- en verkoopwaarden van landbouwgrond.

5. ONTWIKKELING GANZENGEBIED

Voor de individuele perceelsbenadering dient verder gefocust te worden op het Ganzengebied en de daarvoor beschikbare primaire bronnen. De oudste primaire bronnen voor dit studiegebied zijn de overlopers (1596 – 1856) en de schepenakten (1666 – 1803) van Sinoutskerke (15, 16). De overlopers vormden de grondslag voor de betaling van de grondbelasting door de eigenaren aan de ambachtsheren, later de Staten van Zeeland. De overlopers dateren uit de 16^e eeuw en later (90). Ze zijn dan opgemaakt per heerlijkheid of parochie en ingedeeld in veldhoeken. De ambachtsheren bezat met het recht tot beslaglegging op de goederen van een nalatige een geducht machtsmiddel om wanbetalers tot betaling van hun belasting of schot te dwingen. De landerijen waren schotbaar en hun eigenaren waren gehouden aan de jaarlijkse heffing op het gemet. Het schot werd in opdracht en ten voordele van de graaf geheven, maar de ambachtsheren namen bij de inning van het schot door een rentmeester een belangrijke plaats in. Zij bleven tot in de 16^e eeuw een *“noodzakelijk en onmisbaar”* tussenpersoon tussen de graaf en de eigenaren of geërfden, een verschijnsel dat volgens Dekker *“eigen was aan de Zeeuwse maatschappij”* (91). Een deel van het schot dat de geërfden in hun ambacht opbrachten, hoefden de ambachtsheren niet af te dragen aan het grafelijk kantoor, het vrije. Het vrije heeft in grote mate het economisch belang van de ambachten tussen de 13^e en 16^e eeuw bepaald. Tot diep in de 16^e eeuw bleven de ambachtsheren vanwege het vrije, voor Sinoutskerke 41 – 46 %, vasthouden aan de heffing per ambacht. Uiteindelijk schakelde men onder druk van de omwentelingen in de jaren 1570 van de 16^e eeuw over op de heffing per gemet.

Naast de overlopers zijn de Schepenakten van Sinoutskerke (1660 – 1739 en 1740 – 1803) een bron waarin men de verkoop van percelen, huizen, boerderijen, etc. binnen de heerlijkheid kan terugvinden. Deze transacties van onroerend goed vonden plaats voor het college van schout en schepenen, de schepenbank. Daarnaast had de schepenbank, het latere college van burgemeester en wethouders, een bestuurlijke en rechterlijke taak. Zo was de schepenbank bevoegd om bepaalde misdrijven tot een zekere kapitaalwaarde te berechten en uitspraak te doen in burgerlijke geschillen. Het meerendeel van de akten in het register van schepenakten van Sinoutskerke betreffen transporten van onroerend goed en worden aangeduid met de datum, naam verkoper, naam koper, de aard van het onroerend goed (huis, boerderij, weiland, bouwland, etc.), de oppervlakte van het perceel, de veldhoek, de ligging (oost, zuid, west, noord) en het bedrag wat met de verkoop gemoeid was.

Met de invoering van de kadastrale registratie in 1832 kwamen voor het Ganzengebied perceelsgewijze grondkaarten beschikbaar, die in de twee vorige bronnen ontbraken. Vanaf 1832 werd het grondgebied van de nieuwe gemeente 's-Heer Abtskerke, Sinoutskerke en Baarsdorp onderverdeeld in 5 kadastrale Secties, waarbij van iedere Sectie een minuutplan gemaakt werd, een grondkaart met perceelsindeling op een formaat van 100 x 65 cm. Daarnaast vond per Sectie de registratie plaats van de perceelnummers, naam eigenaar, beroep, woonplaats, aard eigendom, de grootte van het perceel, etc. in de zogenaamde Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (OAT). Het meest relevant voor deze studie is het minuutplan van Sectie D, Sinoutskerke, omdat deze het Ganzengebied geheel afdekt. Hier is ook kort omschreven hoe de twee oudste bronnen met de kadastrale gegevens gematcht konden worden. Aangegeven is op welke wijze gebruik kon worden gemaakt van de met het GPS-systeem beschikbaar gekomen satellietopnamen.

Als perceelselementen passeren de veedrinkputten, meidoornhagen en vronen de revu. De 73 aangetroffen veedrinkputten zijn allen zodanig verschillend van vorm, grootte, diepte, begroeiing, etc., dat ze in combinatie met het minuutnummer een fingerprint of blauwdruk vormen van het gehele perceel. De meidoorn wordt gekenmerkt door zijn friscgroene kleur in het vroege voorjaar, een maagdelijk witte, sterk geurende bloemenzee in mei en dieprode vruchten in het najaar. Wat hun functie betreft zijn meidoornhagen altijd als afscheiding bedoeld geweest, de begrenzing van een perceel. Men treft in het Ganzengebied bepaalde landerijen aan die in principe vrij van schot waren, de vronen. Het waren kleine, belastingvrije stukken grond, waarop de ambachtsheren meestal hun woning of boerderij hadden staan. In 2 van de 4 veldhoeken van het Ganzengebied worden vronen aangetroffen.

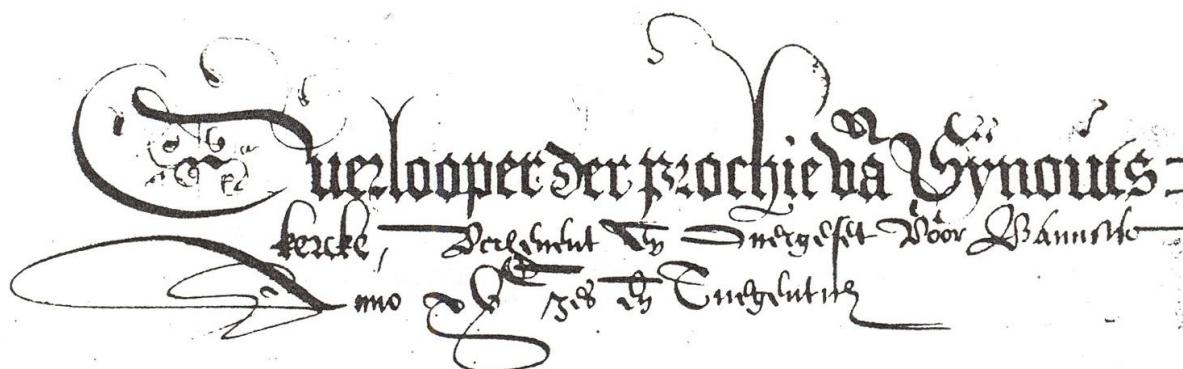
Tenslotte is de ontwikkeling van het Ganzengebied per veldhoek geschetst, de Thijshoek, Kerkhoek, Wiegenhoek en Hovendijke. Hierbij passeren zaken als de aanhef van de hoek volgens de overloper, hoekgrenzen en bijzondere percelen de revu. Teneinde de matching tussen de overlopers en het minuutplan goed in beeld te krijgen, was het belangrijk om de verschillende trajekten waaruit de registratie in de overlopers bestaat, weer te geven op het minuutplan. Teneinde een zo goed mogelijke matching van de oppervlakte van de veldhoeken volgens de overlopers met de kadastrale gegevens te krijgen, was het essentieel om grenspercelen op hoekgrenzen en onbelaste percelen goed te onderscheiden van de reguliere percelen.

5.1 Overlopers en Schepenakten

In de 16^e eeuw werd onder verantwoordelijkheid van het waterschap de Brede Watering Bewesten Yerseke de grond per parochie of ambachtsheerlijkheid, geregistreerd in vorm van zogenaamde overlopers: een verzameling van eigenaren per "hoek" van de heerlijkheid. In dit register werd per eigenaar het perceel vermeld in de vorm van de oppervlakte in Gemeten en Roeden. De ligging van de percelen ten opzichte van elkaar werd aangegeven met noord, oost, zuid, west. Grondkaarten of topografische kaarten ontbraken hierbij echter. Deze overlopers werden om de 7 jaar (heventijd) opgesteld, na de oogsttijd, begin oktober (bamisse), ten behoeve van de inning van de grondbelasting. Naast deze percelen grond van de vrije boeren, die hierover grondbelasting moesten betalen ofwel schotplichtig waren, vindt men in de overlopers ook vronen, die vrij waren van grondbelasting en waarop niet-vrije boeren (horigen) zaten, die in dienst waren van de graaf. Ook van de heerlijkheid Sinoutskerke verschenen vanaf 1596 iedere 7 jaar dergelijke overlopers.

De perceelsgewijze registratie van landeigenaren, pachters en oppervlakte der percelen in Gemeten en Roeden, vond per hoek plaats, waarbij een hoek hier opgevat moet worden als een complex van percelen, die een geografische eenheid vormden, welke doorgaans begrensd werd door dijken, wegen, wegingen (zoekwegen of blinde wegen) en watergangen. De aanhef van de oudst bekende Overloper van Sinoutskerke uit 1596 (figuur 11) begint met *"Overlooper der Prochie van Synoutskercke, Verhevent en Overgeset voor Bamisse anno vijftienhonderd zes en negentig"* en besluit met *"Somma in de Prochie van Synoutskercke es groot 1129 Gemeten 209 Roeden, ende de Vronen binnen dezelve gelegen 21 Gemeten 74 Roeden, in Oerconden bij mij alhier gezwooren Lantmeter onderteijkent, J. Verscherres, 1596"*

Figuur 11. Aanhef en besluit van de overloper van Sinoutskerke uit 1596

In 1751 vermeldt het *"Register ende Grootte van de Hoeken"* in totaal 11 hoeken, die de *"Somma in Schotbaar land"* opleveren van 1128 Gemeten 63 Roeden, plus aan vronen 21 Gemeten 64 Roeden, totaal 1149 Gemeten 127 Roeden, met daaronder *"Vermindert door een Santput in Moolhoek 208 Roeden"*. De 11 hoeken zijn weergegeven in figuur 12 en met cijfers weergegeven op een uitvergroot fragment van de kaart van Zuid-Beveland van Hattinga, die eveneens in 1751 uitkwam (zie figuur 13) (92).

In rood zijn de grenzen van de heerlijkheid Sinoutskerke weergegeven, groen gearceerd is het studiegebied van Thijshoek, Kerkhoek, Wiegenhoek en Hovendijke, het Ganzengebied. De grenzen van Sinoutskerke met de omringende heerlijkheden werden gevormd door wegen, dijken, watergangen en sloten. Sinoutskerke werd omgeven door de heerlijkheid Baarsdorp in het Noorden en Westen, de heerlijkheid van der Nisse in het Zuiden, de heerlijkheid van 's-Heer Abtskerke in het Oosten en de Jurisdicte van Goes in het Noord-Oosten.

Drie van deze 11 hoeken, de Thijshoek (Voorthijshoeke, nummer 4), de Kerkhoek (nummer 7), de Wiegenhoek (nummer 8) plus een deel van de veldhoek Hovendijke, deel uitmakend van de heerlijkheid van Nisse, vormden gezamenlijk het onderzoeksgebied. De verzameling overlopers van deze veldhoeken binnen de heerlijkheid Sinoutskerke, beschikbaar van 1596 tot 1856, vormden voor de vroege periode van deze studie de belangrijkste

onderzoeksbron. Verder kon voor deze periode nog gebruik gemaakt worden van de Schepenakten van Sinoutskerke, die beschikbaar zijn van 1660 tot 1803.

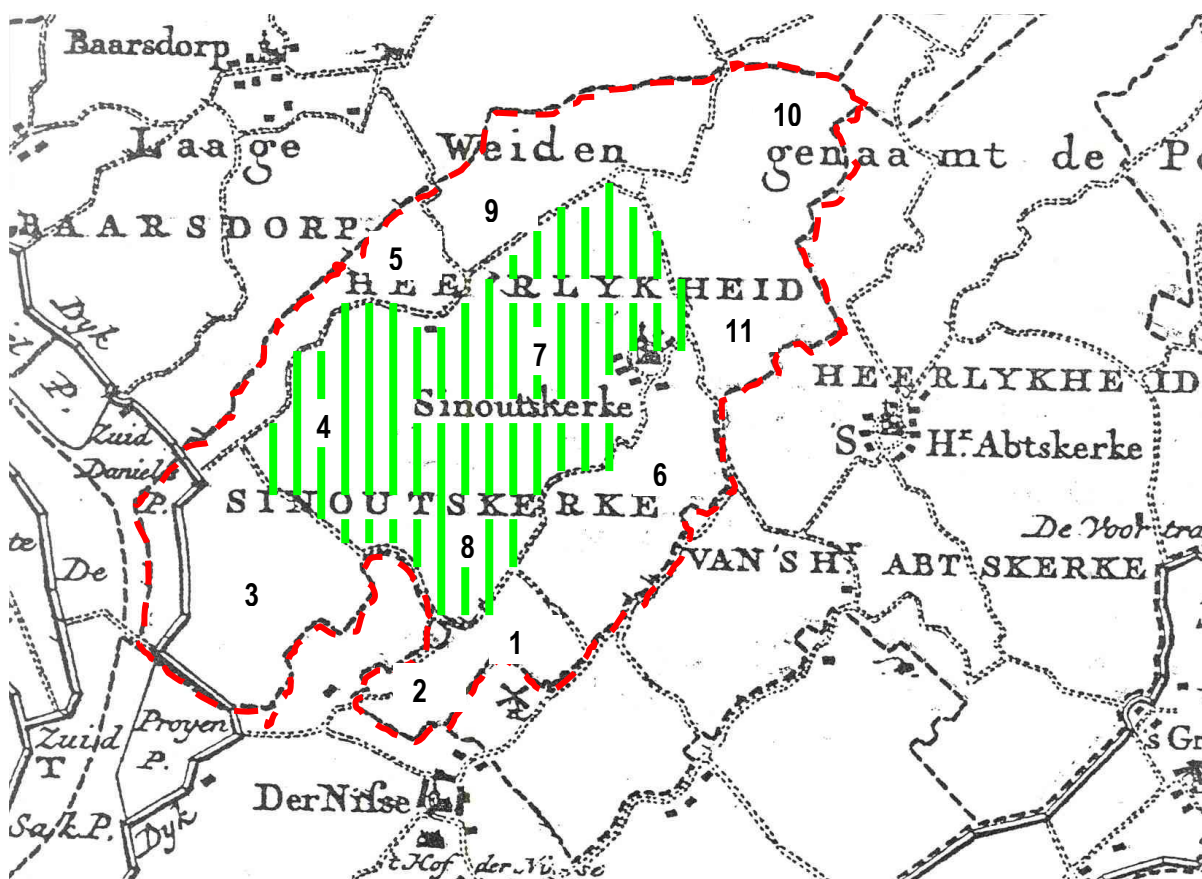
Figuur 12. Hoeken in de heerlijkheid Sinoutskerke, 1751

1. Besuyden 't Moolwater	55	G	209	R
2. Welhoek	78		54	
3. Agterthijshoeke	88		286	
4. Voorthijshoeke	130		174	
5. Willem Witteshoek	31		50	
6. Moolhoek	163		51	
7. Kerkhoek	179		92	
8. Wiegenhoek	64		6	
9. Noorthoek	157		266	
10. Grooten Oosthoek	129		205	
11. Kleijnen Oosthoek	70		234	

Samen soo aan schotbaar land, als aan vroomen

1149 G 127 R

Figuur 13. De heerlijkheid Sinoutskerke, 1751

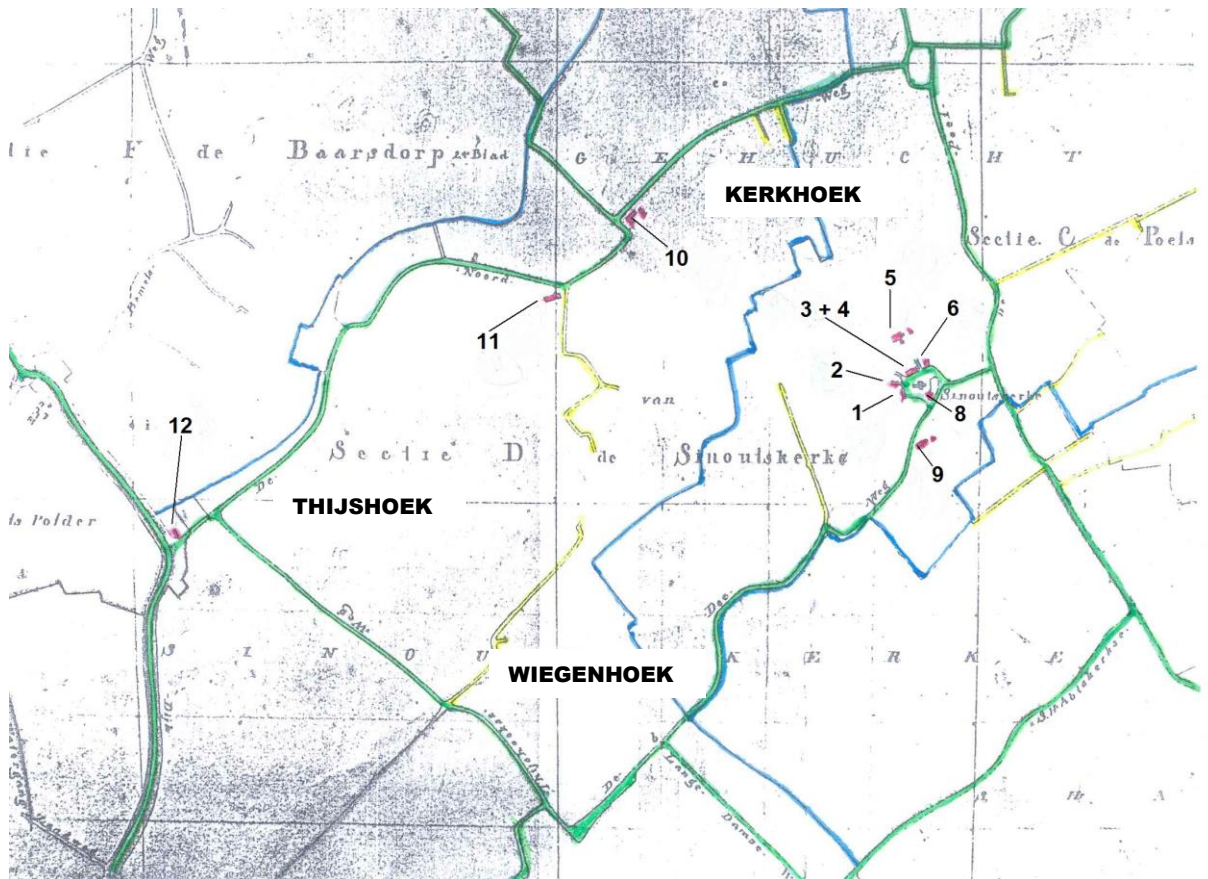

De ontwikkeling van de percelen, eigenaars en pachters is voor deze 3 hoeken gevolgd aan de hand van de opeenvolgende overlopers. De koop en verkoop van een aantal percelen kon worden gevolgd aan de hand van de schepenakten, door met de overlopers overeenkomende eigenaren en oppervlakten van percelen. De belangrijkste handicap bij beide vroege bronnen is het ontbreken van kaarten met perceelsweergave. Wellicht was het gebied rond Sinoutskerke, een laag gelegen weidegebied met veel wateroverlast, voor de toenmalige eigenaren niet interessant genoeg om kaartenmakers in te schakelen. Het ontbreken van grondkaarten bij de overlopers, waardoor een directe vergelijking van de geografische ligging van de percelen onmogelijk was, maakte het onderzoek extra gecompliceerd.

5.2 Kadastrale registratie

Eén van de belangrijkste verbeteringen in de registratie van de grond was het beschikbaar komen van kadastrale kaarten met perceelsindeling in 1832 (17). Voordat het kadaster in 1832 officieel ingevoerd werd, vonden er verkenningen plaats voor o.a. de grensbepaling van de nieuwe gemeente 's-Heer Abtskerke, Sinoutskerke en Baarsdorp. Dit resulteerde in een eerste overzichtskaart, die in 1819 verschijnt en waarvan het fragment met de Thijshoek, Kerkhoek en Wiegenhoek in figuur 14 is weergegeven.

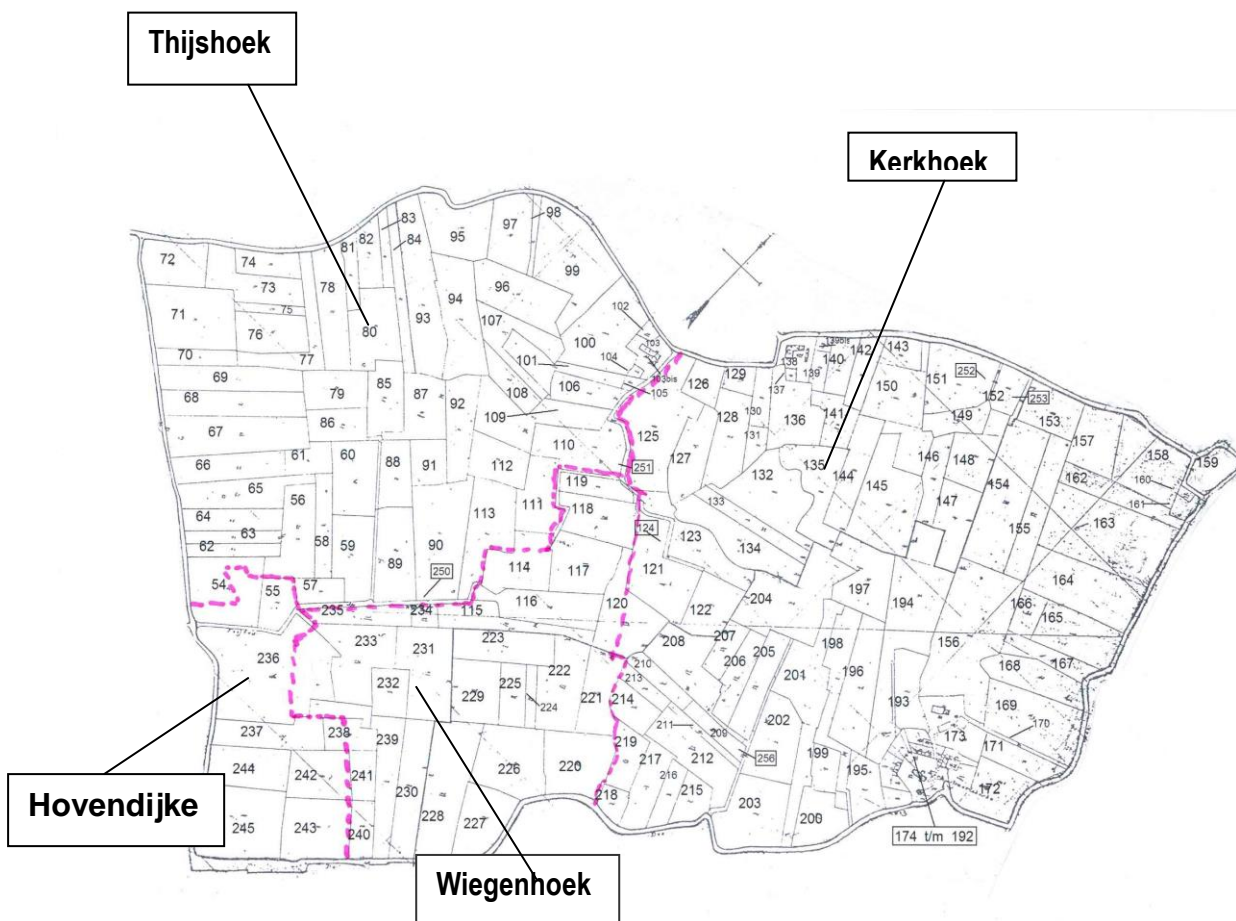
Figuur 14. Fragment kadastrale overzichtskaart Sinoutskerke, 1819

We zien op deze overzichtskaart ook de bebouwing (rood), de wegelingen (geel), watergangen (blauw) en de doorgaande wegen (groen), waarmee het studiegebied van Thijshoek, Kerkhoek en Wiegenhoek omgrensd is. Op de in 1819 bebouwde percelen in Sinoutskerke, met de huisnummers 1 t/m 12 zal later nog teruggekomen worden. Door de vorming van de nieuwe gemeente 's-Heer Abtskerke, Sinoutskerke en Baarsdorp in 1816, werd het grondgebied nu onderverdeeld in 5 kadastrale Secties, de Dorpssectie, de Molensectie, de Poelsectie, de Sectie Sinoutskerke, de Sectie Vrouweput en de Sectie Baarsdorp, respectievelijk de Secties A t/m F.

Voor de Moolhoek, deel uit makend van de Molensectie, is in een eerder artikel (20) getracht een relatie te leggen tussen de ontwikkeling van percelen in de vroege periode voor 1832 (overlopers) en de latere periode na 1832 (kadaster). Om verschillende redenen was dit nog geen eenvoudige zaak. Met name het ontbreken van grondkaarten bij de overlopers, maar ook verschillen in perceelsoppervlakte en de discrepantie tussen de volgorde waarin de percelen in de overlopers en het kadaster worden vermeld, maakten het onderzoek extra gecompliceerd. Door de overlap in de tijd (1832 – 1856) van de overlopers met de kadastrale gegevens, waarbij de overeenkomst van eigenaren doorslaggevend was, kon voor het onderzoek aan de Moolhoek destijds toch een bevredigend resultaat worden bereikt. De Moolhoek bestaat nu niet meer in zijn oorspronkelijke vorm, door de ruilverkaveling zijn de ca. 80 perceeltjes waaruit hij eertijds was opgebouwd, verdwenen.

Figuur 15. Kaart met perceelsindeling van Wiegenhoek, Thijshoek, Kerkhoek en Hovendijke, 1832

Dezelfde aanpak, waardoor het mogelijk was aansluiting te vinden tussen overlopers en kadastrale gegevens, is thans ook gebruikt voor een historisch geografische studie van de Thijshoek, Kerkhoek, Wiegenhoek en Hovendijke, het huidige natuurgebied het Ganzenreservaat in de Poel bij Sinoutskerke. Een fragment van het minuutplan van sectie D, dat de 4 hoeken omvat, is met de geaccentueerde hoekgrenzen, perceelsgrenzen en de perceelnummers weergegeven in figuur 15. Ook voor dit onderzoek werd maximaal gebruik gemaakt van een eerste perceelsgewijze vergelijking tussen gegevens uit de overlopers en de kadastrale gegevens, voor het tijdsinterval waarin deze een overlap hebben (1832 – 1856). Hieruit resulteerde bij overeenkomst van eigenaren al een eerste match. Bovendien konden tijdens dit onderzoek een aantal van de genoemde complicerende factoren sterk gereduceerd worden. Percelen die in beide tijdvakken, vòr 1832 en daarna, in eigendom bleven van dezelfde eigenaar, doorgaans instellingen als kerken, armbesturen, weeshuizen, etc., konden worden aangemerkt als belangrijke piketpunten. Door de koppeling van gegevens uit de schepenakten met de overlopers, kon in een aantal gevallen door de nauwkeurige schets van de ligging van percelen in de koopakten, nog een aantal referenties worden toegevoegd. Bij grote afwijkingen in de oppervlakte tussen overlopers en kadaster, kon in bepaalde gevallen met voordeel eerst een cluster van percelen, die voortdurend van dezelfde eigenaar was, bestudeerd worden. Tenslotte kon, door de volgorde van de percelen uit de overloper, in te tekenen op het minuutplan, enig inzicht verkregen worden in de volgorde van de verkenning in het veld in de vroege periode. Zoals vermeld bij de opzet en begrenzing van het onderzoek, werden de oppervlakte gegevens, de namen van de eigenaren vermeld in alle overlopers, de eerste kadastrale gegevens plus opvolgende leggers, kolomsgewijs in een spreadsheet gebracht. Hiermee werd een database verkregen, waarin de historie van de percelen en hun achtereenvolgende eigenaren verwerkt is. Er aan toegevoegd is een rangnummer, waarmee de volgorde van de percelen in de overloper aangeduid is. Wanneer deze gegevens nu per rij uitgevoerd worden, heeft men per perceel een historisch overzicht van eigenaren en oppervlakte gegevens.

5.3 Satellietopnamen

Daar waar de landschappelijke ontwikkelingen van het Ganzengebied in de afgelopen eeuwen ogenschijnlijk praktisch stil hebben gestaan, zo hebben de methoden om deze in kaart te brengen in de afgelopen 100 jaar spectaculaire technologische doorbraken gekend.

Figuur 16. Satellietopname Ganzengebied met perceelnummers, 2006

Bij de kartering werd eeuwenlang eenvoudige meetapparatuur gebruikt, zoals kompas, meetketting en hoekinstrument. Op de kaart van Walcheren van de Hattinga's uit 1750 is hun velduitrusting weergegeven (93). Landmeter was in de 17e eeuw een beroep dat snel in aanzien steeg en meer inhoud kreeg. Voor het oplossen van rechtsgeschillen en voor militaire doeleinden moesten betrouwbare kaarten worden gemaakt. De Jacobsstaf, twee meetlatten loodrecht op elkaar, waarvan er één op en neer geschoven kon worden, werd gebruikt om de hoogte van gebouwen te meten. Voor het meten van een afstand op het aardoppervlak, was het principe van de 3-hoeksmeting in het begin van de 17e eeuw een echte doorbraak. De hoeken konden met behulp van een zogenaamde theodoliet eenvoudig worden gemeten. Wanneer van een driehoek twee hoeken en één zijde bekend zijn, kunnen de beide andere zijden berekend worden. In de praktijk werd eerst een aantal hoge punten uitgezocht die in elkaars zicht lagen, kerktorens waren doorgaans een voor de hand liggende keuze. Tussen drie kerktorens kon een denkbeeldige driehoek gelegd worden. Eeuwenlang bleef de 3-hoeksmeting, weliswaar in steeds verbeterde vorm, de meest geavanceerde methode om de aarde op te meten. Vanaf 1931 werden kaarten met behulp van luchtfotografie gemaakt. Met name na de oorlog heeft de kartering een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Vele mechanische en optische instrumenten werden vervangen door elektronische. Toen de Spoetnik in 1957 als eerste satelliet zijn baan om de aarde trok, kreeg het instrumentarium van de landmeetkundige er weer een dimensie bij. Met behulp van een satelliet konden driehoeken naar een punt in de ruimte geconstrueerd worden, die de uiterste punten van een driehoeksnet op het aardoppervlak met elkaar kon verbinden. Dit verbeterde de nauwkeurigheid van de meting aanzienlijk. Het Amerikaanse leger ontwikkelde de vinding verder en in 1974 werd de eerste satelliet gelanceerd. Door het verder lanceren en testen van satellieten waren er in 1993 in totaal 24 satellieten beschikbaar voor het GPS-systeem (Global Positioning System). Het heeft uiteindelijk geleid tot de overgang van analoge naar digitale weergave en momenteel is het mogelijk om met behulp van GPS-systemen vanuit een aantal satellieten de gehele aardbol in kaart te brengen.

Door de koppeling van de overlopers en schepenakten met de kadastrale gegevens, nu ook door te trekken naar een verbinding van het minuutplan uit 1832 met de satellietopnames (figuur 16), kan er een meer betrouwbare uitspraak worden gedaan omtrent het middeleeuws karakter van de percelen binnen het huidige Ganzengebied.

5.4 Veedrinkputten

Naast de meidoornstruiken zijn de veedrinkputten één van de meest markante perceelselementen in het Ganzengebied. In 73 van de 191 kadastrale percelen (38 %) vindt men nog een dergelijke drinkput. Hun cultuurhistorische waarde is aanzienlijk omdat ze de geschiedenis van deze percelen mede bepaald hebben. Ze zijn allen zodanig verschillend van vorm, grootte, diepte, begroeiing, etc., dat ze in combinatie met het minuutnummer een fingerprint vormen van het gehele perceel (figuur 17).

Figuur 17. Veedrinkput in perceel 67 tussen de bloeiende meidoorn

Veedrinkputten zijn poelen die in het verleden gegraven werden door boeren om hun vee van zoet water te voorzien. In de putten, die doorgaans betrekkelijk klein waren met een oppervlakte van een paar honderd vierkante meter, werd het regenwater opgevangen. Er was weliswaar voldoende oppervlaktewater in het Poelgebied, maar omdat dit vaak zout was, waren goede drinkputten cruciaal voor de watervoorziening van het vee. Zout water heeft een brakke smaak en is ongeschikt als drinkwater, ook voor het vee. De drinkputten vormden als het ware zoete eilandjes in een brakke omgeving. Er komt een meer gevarieerde levensgemeenschap in voor dan in brak water. Bovendien liggen ze geïsoleerd en worden ze daardoor minder vaak vervuild dan sloten en kreken. De aard van de planten die in een drinkput groeien, hangt af van het zoutgehalte en de voedselrijkdom van het water en de mate waarin het vee in de put komt.

De eerste veedrinkputten werden volgens Maas (94) in de uitgestrekte schorren gegraven. Nog voordat deze werden ingepolderd, waren het uitstekende weidegebieden voor met name schapen. Schapen zijn beter bestand tegen de zoute omstandigheden op de schorren dan koeien. Op het schor werd een, in het midden uitgediepte heuvel gemaakt (hollestelle), waarin zich een kleine voorraad zoet drinkwater kon verzamelen. Door de hoge ligging kon het zoute zeewater bij hoog water niet binnendringen. Na de bedijking werden soortgelijke voorzieningen gemaakt om het vee van drinkwater te voorzien. Een put was nu voldoende, al bleef er wel een voortdurende strijd tegen het zoute water. Het water in de put mocht niet in aanraking komen met het brakke water in de sloten of kreken. Ook het grondwater was op veel plaatsen brak, dus de put moest afgesloten zijn van het grondwater. Om dat voor elkaar te krijgen werd de bodem met klei dichtgemaakt en aangestampt om zo het opwellen van water uit de ondergrond te voorkomen. Tevens werd zo het regenwater vastgehouden en kon het niet wegzakken naar het grondwater. Toch was de capaciteit van deze putten vaak vrij beperkt, omdat ze ook niet

te diep konden graven. Bij te diepe putten kon de druk van het opwellend grondwater wel eens te groot worden waardoor het water weer brak werd.

Voor het graven van een veedrinkput kwamen dus primair de hoogste delen van een perceel in aanmerking. Daar bevond zich het meeste zoet water en was in gebieden met veen in de ondergrond de afdekkende kleilaag het dikst. Bij het bepalen van de diepte van de put diende rekening te worden gehouden met de gemiddeld laagste waterstand, want ook in de zomer diende er een bepaalde minimum hoeveelheid water in de put te blijven staan. Eén van de oevers diende geleidelijk af te lopen om de put goed toegankelijk voor het vee te maken. Om vertrapping van de oevers te voorkomen werd de rest van de put soms met een raster van meidoorn of prikkeldraad afgezet.

Figuur 18. Volledig open put (64) en geheel met kroos begroeide put (118)

Het brakke grondwater was een belangrijk kenmerk van het Zeeuwse landschap. Alleen in de duinen en onder een enkele kreekrug kwam zoet grondwater voor. Het zoute karakter van de bodem had verstrekende gevolgen voor de wijze waarop werd geoerd. Volgens Priester werden landbouwkundige en later ook industriële ontwikkelingen er in sterke mate door bepaald (95).

Door het niveauverschil tussen de hoge zeespiegel en het lage land dringt het zoute, buitendijkse water in de ondergrond van de eilanden. Daar wordt het kwelwater naar de oppervlakte gestuwd, tenzij zich een afsluitende laag in het profiel bevindt die de bouwvoor tegen het opdringende zout beschermt. Het probleem van kwelwater deed zich met name voor in de oudlandpolders omdat deze oude kernlanden laag liggen ten opzichte van de zee. In de hoger gelegen nieuwanpolders kwam een grote overlast van zout water niet voor, hoewel ook daar langs zeeverende dijken wel kwel optrad. Voor een deel was het zout in de bodem ook een erfenis van de overstromingen en sedimentatieprocessen die eertijds hebben plaatsgevonden. De zee zette niet alleen klei en slib af, maar liet uiteraard ook zout achter. Met name nieuwanbedijkte polders waren om die reden vooral in de beginjaren zeer zout. Door het hemelwater werd het bodemzout enigszins uitgespoeld en werd de bouwvoor zoeter. Volledige ontzouting van de bodem trad evenwel niet op. Als men een nieuwe polder tot ongeveer 40 cm diep ploegde, kwam met de bvengebrachte grond het zout weer terug.

Een andere bron van bodemzout is het veen dat zich op sommige plaatsen in de ondergrond bevindt. Hiervoor is beschreven hoe het veenlandschap waaruit Zeeland oorspronkelijk bestond, werd overstromd en hoe zich na verloop van tijd slib op het veen afzette. Hieruit zou uiteindelijk het zeekeilandschap ontstaan zoals we dat nu kennen. Door de overstromingen en de vorming van getijdegeulen werd hier en daar veen weggeslagen, maar op de plaatsen waar het bleef liggen, werd het doordrenkt met zout water. Als een reusachtig spons zou het dit zout nooit meer verliezen. In de Middeleeuwen, toen intussen een kleipakket was afgezet, werd het onderliggende veen, mede vanwege het hoge zoutgehalte, een kostbare grondstof. Op veel plaatsen werd de "*derry*" of "*darink*" toen uit de ondergrond gedolven met de bedoeling er zout uit te winnen. Meestal gebeurde dit slordig en bleven restanten zout veen in de bodem achter. Een bijkomend probleem voor de gebieden waar darink was gedolven, was dat ze, mede door het delven, meestal zeer laag gelegen waren. Het zoute veen kwam in de kernlanden alleen in de laaggelegen poelgebieden voor en niet in de hoge kreekruggen.

Figuur 19. Put met afrastering en bomengroei (226) en volledig onbeschermdde put (220)

De ontwatering van deze gebieden was moeilijk. Bemaling ontbrak, terwijl het lozen van overtollig water in zee door de lage ligging niet goed mogelijk was. Van uitspoeling van het zout, zoals dat tot op zekere hoogte in de nieuwlandpolders plaats vond, was in die omstandigheden geen sprake. Als na de winter het zoete regenwater verdampte, kwam het nog altijd even zoute grondwater weer naar boven. De invloed van het zout werd in dergelijke gebieden, slechts tijdelijk teruggedrongen door zware regenval. Zout en zoet vermengen slecht, zodat het zoete hemelwater vanwege het lagere soortelijk gewicht op het zoute grondwater blijft drijven. Na verdamping keert het zout weer terug. Op sommige plaatsen liet men in de 17^e eeuw daarom het zoete regenwater dat in de herfst en de winter was gevallen, zo lang mogelijk in de polder staan. Pas in de daarop volgende zomer daalde dan de waterstand, met het gevolg dat het water *“door de sonne versout”* werd (96). Het hoge polderpeil werd door de boeren voor lief genomen, omdat ze dan tenminste gedurende een deel van het jaar goed drinkwater voor hun vee hadden.

Het zout in de bodem beïnvloedde aldus de levensomstandigheden van planten, dieren en mensen in sterke mate. Het brakke milieu van de polders en schorren vormde een uitstekende biotoop voor de malariamug. Een ander gevolg van de verzilting was dat het drinkwater uitermate schaars was. De schaarste aan drinkwater trof ook het vee. Het slootwater was vaak ongeschikt voor paarden en runderen, zodat boeren gedwongen waren putten in het weiland te graven waarin regenwater kon worden opgevangen. De bodem van deze bassins werd met klei dichtgemaakt en aangestampt ten einde zowel het opwellen van water uit de ondergrond als het wegzakken van hemelwater te voorkomen. De capaciteit was echter beperkt, omdat de drinkputten vanwege de zoute ondergrond niet diep konden zijn. Vooral in de poelgebieden van de oudlandpolders, waar het zout dicht onder het maaiveld zat, waren de putten noodgedwongen ondiep. Een te diepe put gaf hier alleen zout water. Op sommige plaatsen was een drinkput vanwege de verzilting zelfs helemaal niet mogelijk.

De drinkputten gaven niet altijd voldoende zoet water. 's Zomers als het regenwater snel verdampte, trad schaarste op. Ze stonden dan droog en niet zelden welde dan grondwater op, ondanks de vaste bodem van aangestampte klei. Het drinkwater voor het vee werd dan erg zout en gaf hierdoor een slechte smaak. Soms ging men in droge jaren over tot het uitdelven en verdiepen van de putten, maar dergelijke maatregelen hadden vaak juist alleen brak water als resultaat (97). Door het gebrek aan drinkwater waren veehouders soms genoodzaakt *“dagelijks honderden emmers water op 1 à 2 uren afstand”* voor hun vee aan te voeren. In de 17e eeuw werd door sommige boeren 's winters wel sneeuw en ijs gesmolten om het vee van drinkwater te voorzien. Het brakke grondwater en het daarmee samenhangende tekort aan drinkwater verklaren waarom het ook in het Poelgebied aanvankelijk moeilijk moet zijn geweest om rundvee te houden. Grootschalige productie van rundvlees of zuivelprodukten kwam er dan ook nauwelijks voor. Toch bracht de verzilting van de bodem niet alleen schade aan de veehouderij toe, zij had ook gunstige effecten. Als gevolg van het brakke grondwater lijkt de leverbotziekte minder schade aan de schapehouderij te hebben toegebracht dan elders het geval was. Het slakje dat deze dodelijke ziekte overbrengt, gedijt slecht in een zoute omgeving. Daar komt nog bij dat schapen zout drinkwater tamelijk goed kunnen verdragen, ze kunnen er in ieder geval beter tegen dan runderen.

Ongetwijfeld heeft ook de Poel te kampen gehad met het zoute water. Nadat de ringdijk om het oude Zuid-Beveland gelegd was, heeft men aanvankelijk achter de Grote Dijk waarschijnlijk ook last gehad van het zoute kwelwater. Toch heeft hier de vroege inpoldering van de polders van Heinkenszand en uiteindelijk ook de inpoldering van het water tussen Heinkenszand en Zuid-Beveland (1400 – 1450), wellicht een positieve invloed gehad op de kwaliteit van het water in de Poel. In het westen lagen nu voldoende nieuwe polders voor de oorspronkelijke zeedijk om het verschijnsel van de zoute kwel te beteugelen.

Figuur 20. Veedrinkputten in de Bergweie (212) en perceel 67 (311)

Ook aan de zuidkant werden spoedig (1450 - 1550) voor de Valdijk, Notendijk en Koedijk de Zwake-polders ingedijkt. Ook aan de noordkant van het Poelgebied bij 's-Heer Arendskerke waren reeds voor 1400 polders als de Kozaardpolder en de Goese Polder ingedijkt. Maar al voor de St. Elisabethsvloed van 1404, stond de Kozaardpolder weer onder water. Deze stormvloed, die dus vrij spel had op de oude zeedijk van Zuid-Beveland, sloeg bij Ter Lucht een gat in de zeedijk, waardoor de huidige weel ontstond. Hier werd een paar jaar later ook begonnen met de bouw van een afwateringssluis. Deze noordkant bleek hardnekkig want men slaagde er pas in 1846 in, met de inpoldering van de Perponcherpolder, om ook aan deze kant van de Poel het zoute water definitief buiten te houden. Waar men in de Poel aan het eind van de Middeleeuwen nog last had van het zoute water, moet dit veeleer aan nog bestaande veenresten dicht onder het maaiveld gelegen hebben. Zo is uit de overlopers van de Kerkhoek van Sinoutskerke op te maken dat het nu nog bestaande wegeling met perceelnummer 253, in 1673 Het Zoute Wegeling wordt genoemd (98).

Figuur 21. Het Zoute Wegeling met watergang en omliggende percelen

Tot 1666 wordt het *"'t Souck Wegelijnc"* of *"'t Zouckwegelijnc"* (zoekwegeling) genoemd, vanaf 1673 *"'t Zoute Wegelijnc"* en later 't Zoute Wegeling. Aan het eind van dit wegeling ligt perceel 154, waarin zich volgens overlevering een zoute veedrinkput bevond, waar het vee na het drinken ziek van werd.

Een deel van de veedrinkputten in het Ganzengebied heeft zijn oorspronkelijke functie nog behouden, een ander deel van de putten is door de komst van de waterleiding overbodig geworden. Van een aantal zijn nog slechts de resten zichtbaar doordat de (deel)percelen waarin ze lagen in het verleden al samengevoegd werden. De veedrinkput die het dichtst bij de gebouwen was gelegen had vaak nog een andere functie. In deze *"huisweide"* werd de drinkput ook gebruikt om wagens en karren schoon te maken. Om de put goed toegankelijk te maken

was minstens één oever heel geleidelijk glooiend aangelegd, niet zelden was deze ook bestraat. Natuurlijk kwam het water ook bijzonder van pas in geval van brand, vergelijkbaar met een “*vaete*” bij de dorpskerk.

Figuur 22. Zoute veedrinkput in perceel 154 met op de achtergrond Sinoutskerke

De veedrinkputten hadden regelmatig onderhoud nodig. De koeien en paarden vertraptten de oevers en bladeren waaiden in het water. Ook door de natuurlijke begroeiing konden de putten helemaal dichtgroeien of dichtslibben. Hydraulische kranen waren er nog niet, wel het molbord. Dat was eigenlijk een soort grote schop die door twee paarden getrokken werd. Als de putten in de zomer vrijwel droog stonden, werden ze uitgebaggerd. Soms werd in plaats van een molbord ook de driewielskar wel gebruikt. De paarden, die zwaar door de modder moesten ploeteren, deinsden hier gemakkelijk voor terug. Dit uitbaggeren was een moeizame bezigheid, want de modder vloeide aan alle kanten van het molbord of de kar af. Toen later, na 1955 ongeveer, draglines gebruikt werden, was de klus, die voorheen dagen duurde, in een paar uur geklaard (99).

Na de oorlog verdwenen veel veedrinkputten doordat de weilanden omgezet werden tot akkerland, al dan niet gepaard aan een ruilverkaveling. Ook in de Poel zijn de veedrinkputten door de ruilverkaveling in de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw grotendeels verdwenen, behalve in het Ganzengebied. De weilanden die nog overbleven werden vaak aangesloten op het waterleidingnet, wat voor een constante watertoevoer voor het vee zorgde. Bovendien was de kwaliteit van het water hierbij ook gegarandeerd. Was er geen waterleiding aangelegd dan was aanvoer van water met paard of tractor met grote watertanks natuurlijk een stuk eenvoudiger geworden. Veedrinkputten waren niet langer noodzakelijk om het vee van drinkwater te voorzien. Vergelijking van de huidige situatie met oude topografische kaarten uit ca. 1912, laat zien dat in sommige streken het aantal veedrinkputten met zeker 90 % is afgenomen.

5.5 Meidoornhagen

Eén van de meest zichtbare perceelselementen in het Ganzengebied is wel de meidoornstruik of haag. Vòòr de introductie van het prikkeldraad gebruikte men meidoornhagen als veekering. Op het erf werden de hagen jaarlijks geknipt. In de weilanden mochten ze uitgroeien en kregen ze een veel minder frequente snoeibeurt. Soms werden hagen aangeplant, in de poelgebieden schoten ze vanzelf op. De heggen bestaan niet altijd uitsluitend uit meidoorn. Enkele andere soorten kunnen regelmatig in de heggen worden aangetroffen, met name sleedoorn, hondsroos, vlieren en een aantal soorten bramen.

Figuur 23. Meidoornstruik op de grens van perceel 56 en 58

De meidoorn kenmerkt zich door een frisgroene kleur in het vroege voorjaar, een maagdelijk witte, sterk geurende bloemenzee in mei en door dieprode vruchten in de herfst. Een bezoek in mei kan bijna adembenemend zijn. De bedwelmende, zoete geur van de meidoornbloesem komt je dan tegemoet. Talloze vogels eten in het najaar en de winter de rode meidoornbessen.

Wat hun functie betreft zijn meidoornhagen altijd als afscheiding bedoeld geweest, de begrenzing van een perceel. Volgens Maas ontbreken de meidoornhagen echter in de laagst gelegen gedeelten van Zeeland, de poelgronden (100). Deze waren te nat of waren door de zoute kwel vanuit de ondergrond eenvoudig te zout voor deze plant. Toch treffen we de meidoornhagen ook in het Ganzengebied aan. De verspreiding ervan blijft echter beperkt tot de Thijshoek. De ligging hier langs de Thijshoekseweg en Noordweg heeft wellicht met de zout- en watergevoeligheid te maken.

Meidoornhagen maken het landschap kleiner en intiemer. Percelen worden begrensd en krijgen een duidelijk eigen karakter. Grenzen in een landschap zijn ook te omschrijven als overgangen. Een meidoornhaag is een perceelselement met talrijke overgangen tussen zon en schaduw, tussen licht en donker, warm en koud. Dergelijke overgangen zijn in het algemeen rijk aan planten- en diersoorten.

Figuur 24. Dubbel uitgevoerde veekering van meidoorn en prikkeldraad tussen perceel 65 en 66

Waarschijnlijk is een belangrijk deel van de Zeeuwse meidoornhagen spontaan ontstaan, door natuurlijke opslag. De meidoorn is een plantensoort die van nature makkelijk opslaat op schuine taluds. Op sloottaluds is spontane opslag van meidoorn een prachtig begin van een langgerekte en dichte meidoornhaag, geschikt om als veekering te dienen voor het naastliggend stuk weiland. Met name de meer landelijk gelegen heggen werden meer aan hun lot overgelaten, dat werden grote en breed uitgroeiende heggen van soms wel een aantal meters hoog en minstens zo breed.

Figuur 25. Meidoornstruik in voor- en najaar op het kruispunt van 3 percelen

Het heggengebied in de Thijshoek is één van de weinige voorbeelden van dergelijke uitgegroeide meidoornhagen. Door het regelmatig knippen van de heggen kregen ze ook een dichtere structuur. Een vrij uitgroeiende haag heeft dit niet, groeit de hoogte in en wordt breed. Juist in de onderste helft van de heg wordt de structuur geleidelijk ijler. De veekerende functie komt hierdoor in het gedrang. Er ontstaan gaten in de heg en zeker grote en zware beesten als koeien en paarden kunnen hierdoor gemakkelijk ontsnappen. Om dit te voorkomen werden deze heggen geregeld afgezet, het bovenstuk werd er tot een paar meter afgehaald.

Figuur 26. Doorkijkjes in meidoornhagen van perceel 66 naar 67 en van perceel 67 naar 68/69

Naast de veekering waren de meidoornhagen ook leverancier van brandhout. Takkebossen of musters van bijeengebonden meidoornhout waren zeer geliefd omdat dit harde hout een zeer hoge verbrandingswaarde had en daardoor extra geschikt was als brandstof voor in de oven om brood te bakken. Meidoorns hadden dus duidelijk een economische betekenis. Soms werden landarbeiders uitbetaald in natura met musters van meidoornhout.

Figuur 27. Het met meidoornstruiken omzoomde perceel 70

In figuur 28 zijn de percelen gerangschikt waar meidoornstruiken en/of hagen worden aangetroffen. Tevens is weergegeven op welke perceelsgrenzen men meidoornstruiken of hagen kan aantreffen.

Figuur 28. Percelen met meidoornstruiken of hagen met de relevante perceelsgrenzen

Perceel	Struik	Haag	Perceelsgrenzen
54	X		54/62
56	X		56/58
59	X		59/89
60	X		60/88
62	X		62/63
65		X	64/65, 65/66
66		X	66/311
67		X	311/310
68		X	67/68
69	X		69/70
70	X		70/71
71	X		71/73-75-76
72	X		72/73
73	X		73/74, 73/72
74	X		74/73
77		X	77/73-74-75-76, 77/69
78		X	78/80-81
79	X	X	78/79, 67-68/79
80	X		80/81-82-83
84	X		83/84, 84/93
85	X		85/79-86
86	X	X	67/86, 60-61/86
87	X		87/92
88	X		88/91, 60/88
89	X		89/90, 59/89
90	X		90/89, 90/113
91	X		91/88
92	X		92/109-112
130	X		130/129-128, 130/137

5.6 Vronen

In het voorgaande werd reeds melding gemaakt van de cruciale rol die de ambachtsheren eeuwenlang speelden in de heffing van de grondbelasting of het schot. De eigenaar van de grond of geërfde was schotplichtig aan de ambachtsheren, die deze belasting weer voor een groot deel moest overdragen aan de graaf van Holland en Zeeland of de graaf van Vlaanderen. Het schot is al ontstaan vóór de aanleg van de ringdijken en het ontstaan van de parochies, wellicht vanuit een grondbelasting aan de koning (koningscijns). Volgens Dekker was oorspronkelijk alle grond in Zeeland koninklijk domein, ontstaan uit één groot schot dat achter de kuststreek was aangeslibd (91).

Aanvankelijk was er ten behoeve van de schot-inning geen enkele vorm van samenwerking tussen de ambachtsheren van een vierschaarambacht (parochie), later vond er een gemeenschappelijke inning plaats door een schout-rentmeester. Na de heffing van het schot per hevane (200 gemeten, 13^e eeuw) en per ambacht, schakelde men uiteindelijk na de politieke omwentelingen in de jaren 1570 en het ontstaan van de republiek, over op de heffing per gemet. Tot dan toe bleven de ambachtsheren vasthouden aan de heffing per ambacht. Het schot of de bede als namen voor een oude grafelijke belasting waren ook in Holland bekend, maar in Zeeland was het een grondbelasting, een heffing op het gemet, terwijl het in Holland en ook in Vlaanderen een personele belasting was.

Men trof in Zeeland bepaalde landerijen aan die in principe vrij van schot waren. De ambachtsheren hoefden dus niet van al hun gronden schot te betalen, ze hadden kleine stukken schotvrij, de vronen. Op de vronen stond hun woning of ze konden daarop bouwen. Wanneer een schot ter bedijking werd uitgegeven door de ambachtsheren, reserveerden deze in de voorwaarden stukken land voor zichzelf, die vronen genoemd werden (101). Vronen lagen meestal in de omgeving van bewoningskernen, verspreid of in groepen en behoorden tot in de 16^e eeuw toe aan de ambachtsheren. Andere landen die vrijdom van schot genoten, waren meestal de door rampen

getroffen gebieden. Deze tijdelijke schotvrijdom betrof soms zeer grote gebieden, waaronder ook de West- en Oostwatering in de jaren na de Sint Felixvloed van 1530.

De toekenning van vronen was aanvankelijk de enige manier waarop de graaf, de ambachtsheren financiële privileges kon geven. Het vrije, waardoor de ambachtsheren een deel van de schotopbrengst in hun ambacht mochten behouden, werd pas ongeveer 100 jaar later (ca. 1250) ingesteld. Bij de instelling van het vrije werd de toekenning van nieuwe vronen opgeschort. Het vrije, dat economisch gezien veel voordeliger was voor de ambachtsheren dan vronen, heeft het belang van de vronenvorming sterk verminderd en overbodig gemaakt. De vronen zijn sindsdien ongeveer gelijk in aantal gebleven. Vele vronen worden in de 16^e eeuwse overlopers vermeld, zonder dat blijkt of het bewuste stuk land een bijzonder karakter heeft, behalve dat het een vrone is. Daarnaast blijken ambachtsheerlijke hofsteden, kastelen, bergen, etc. meestal op vronen te staan of te liggen. Het oorspronkelijk karakter van de vrone is vaak verloren gegaan en werd ten tijde van de overlopers alleen nog door een traditionele aantekening in de herinnering vastgehouden (101).

De vronen waren vrij van schot en andere lasten, of zij nu aan ambachtsheren toebehoorden of op andere eigenaren waren overgegaan, zoals in de 16^e eeuw vaak het geval was. Behalve dat ze schotvrij waren onderscheidde de vronen zich bovendien van andere landerijen door een uitzonderingspositie binnen het rechtsgebied van het ambacht. De eigenaar-bewoner van een vrone behoefde niet terecht te staan voor de eigen ambachtsheren, maar was volkomen vrij het gerecht te kiezen door hetwelk zij hun zaak behandeld wilde zien. De vronen waren in het algemeen gering in oppervlakte, d.w.z. zelden groter dan 2-3 gemeten, en meestal kleiner. De verspreide ligging van de vronen zou volgens Dekker kunnen worden verklaard door de hypothese dat bij de verdeling van een ambacht iedere nieuwe ambachtsheer zijn vrone kreeg toegewezen. De geringe oppervlakte zou dan voortvloeien uit de bedoeling van de vrone als plaats voor de ambachtsheerlijke woning.

In 2 van de 4 veldhoeken van het Ganzengebied worden vronen aangetroffen, de Thijshoek en de Kerkhoek. Deze worden in de kantlijn als "*vronen*" weergegeven in de overlopers, vòòr de vermelding van de eigenaar van het perceel, de ligging, de perceelsoppervlakte en de baander of pachter. Registratie in de overlopers vormde volgens Dekker slechts een traditionele aantekening, want het feit dat ze in de overlopers terecht kwamen betekende in het algemeen dat ze normaal belast waren. De werkelijk onbelaste percelen werden niet geregistreerd in de overlopers. Hun lokalisering kon worden uitgevoerd door matching van de overlopers met het minuutplan. Bovendien treft men bij de meeste niet-geregistreerde vronen in de kadastrale registratie de aantekening "*onbelast*" aan (zie figuur 29). De hierin als "*belast*" geregistreerde percelen zijn of waren meestal erven van bebouwde percelen met hofstede, schuur en huis.

Figuur 29. Vronen, belaste en onbelaste percelen

Perceel	Aard vron	Oppervlakte	Kenmerk
72 (deel)	Vron	1 Gemet	<i>"Inne voor Adriaen Adriaenss Huys"</i>
102, 103, 104	Belast	1 Gemet	<i>"Inne voor Dierick Woutersse deure"</i>
137, 138	Onbelast	43,9 are	<i>"Noort oost aen Dierick Heijndricxss Hoff"</i>
139	Vron	234 Roeden	<i>"Dierick Heijndricxss boogaert"</i>
143 (deel)	Vron	156 Roeden	<i>"Noort aen 't Hof"</i>
150 (deel)	Belast	139 Roeden	<i>"Vrieye Vroone"</i>
160, 161	Onbelast	24,4 are	Rietveld en bouwland
170	Onbelast	11,8 are	<i>"Dreeve naer 't Hooch Huys"</i>
172 (deel)	Vron	1 G 96 Roeden	<i>"Zuijt aen over de dreeve"</i>
174 – 190	Onbelast	164,87 are	Bebouwing rond Sinoutskerke
191, 192	Belast	51,5 are	<i>"De noort sijde van 't Hooch Huys"</i>
218	Belast	25 are	<i>"Jan Pierss Leeuwenburchs huys"</i>

Het meest lastig was de juiste lokalisering van de niet in de overlopers vermelde vronen, die volgens de kadastrale registratie inmiddels toch gewoon belast zijn. In sommige transportaktes komt men ze tegen als "*vrije vronen*" of "*eigen vrije vronen*". Een analyse van het erf van de boerderij op perceel 103 (Noordweg 3) laat zien hoe door een optimaal gebruik van de combinatie tussen overlopers en minuutplan, toch tot een redelijke reconstructie van de situatie in de 17^e en 18^e eeuw gekomen kon worden.

De situatie in de vroege periode was zodanig dat de percelen 100 en 101 de gehele boerderij met erf en belendende perceeltjes omsloten. Het totale complex van boerderij en erf bestond feitelijk uit perceel 102 (weiland of bosch), 103 (huis & erf), 103bis (tuin) en 104 (bouwland), met een totaaloppervlak van 49 are. Perceel 105 vormt tot het einde van de 18^e eeuw een integraal onderdeel van perceel 101. Pas bij de aankoop van de boerderij door Christiaan Everse (102) wordt perceel 105 afgesplitst en bij de boerderij getrokken. Van het totale complex van 49 are boerderij en erf wordt vanaf 1596 slechts 150 Roeden (19,6 are) geregistreerd als **“150 Roeden erfpacht van den Armen alhier”**. De 150 Roeden van de Armen van Sinoutskerke zien we onder volgnummer 52, ingeklemd tussen een zestal deelpercelen van perceel 100 en 101, vanaf 1596 geregistreerd in de overlopers van de Thijshoek. Dat de reeks erfpachters van het perceel van 150 Roeden praktisch identiek is aan de opvolgende eigenaren van de boerderij maakt het aannemelijk dat het perceel deel uitmaakte van het erf van de boerderij. In 1693 treffen we in een transportakte aan dat het hier gaat om een **“Landhoeve in de hoek voor Thijshoek op 1 Gemet eigen erf”** (103). Dit zien we in volgende aktes nog een aantal malen herhaald. In een transportakte uit 1772 wordt de boerderij geregistreerd als een **“Hoeffe staande op ambagtsheeren vroone en op 150 Roeden erfpacht van den Armen alhier”** (104). De ambachtsheren vrone van 1 Gemet treffen we niet aan in de overlopers, omdat deze blijkbaar vrij was van polder- en dijkslasten. Indien we ervan uitgaan dat de **“1 Gemet eigen erf”** gelijk is aan de **“ambagtsheeren vroone”** en met de **“150 Roeden erfpacht”** het totale erf gevormd heeft, komen we hiervoor op een totaaloppervlak van 450 Roeden ofwel 58,9 are.

De boerderij met huis en erf op perceel 138 is in de overlopers niet direkt geregistreerd. Dit was met meerdere boerderijen het geval indien ze onbelast waren. Echter, in de aanhef van het tweede traject van de overloper 1596 wordt hij genoemd als **“Sprinck noort oost aen Dierick Heijndricxs hof, zuijt en oost oppe”**. Terwijl het 1^e traject van de overloper zuidelijk van de boerderij door perceel 136 is getrokken, begint het 2^e traject noordoost van **“Dierick Heijndricxs hof”** in perceel 139, in de overlopers geregistreerd als de vrone **“Dierick Heijndricxs Boogaert”** van 234 Roeden. De lokalisering van de boerderij op perceel 138 blijkt verder uit de ligging en oppervlakte van de percelen die hierna binnen het traject 2 in de overloper worden beschreven en uit de oostelijke route langs de Noordweg die het 2^e traject verder kiest. Een latere bevestiging van de ligging van de boerderij vindt men in een tweetal transportaktes (105, 106).

Bij de overdracht van de boerderij op perceel 138 met 57 percelen aan landerijen van Juffr. de Loos naar Christiaan Everse is sprake van een perceel van 139 Roeden, wat een **“Vrieye Vroone”** genoemd wordt en niet geregistreerd staat in de overlopers van de Kerkhoek (106). Gezien de volgorde waarin de percelen opgenoemd worden moet deze vroone in de buurt van perceel 150 gelegen hebben. Nu is voor perceel 150 juist het probleem dat van de kadastrale oppervlakte van 164,7 are, in de overlopers met 2 deelpercelen (230 Roeden en 2 Gemeten 117 Roeden) slechts 123,9 are ofwel 75 % is teruggevonden. Indien de **“Vrieye Vroone”** van 139 Roeden gelokaliseerd kan worden binnen perceel 150, matcht de oppervlakte van de deelpercelen (3 Gemet 186 Roeden of 142 are) beter met de kadastrale oppervlakte van perceel 150.

Voor de stellingname dat het erf (perceel 191) en de tuin (perceel 192) van 't Hooch Huys niet geregistreerd waren in de overlopers, was de analyse zo mogelijk nog gecompliceerder. In de eerste plaats hadden we hier te maken met de opstart in de Kerkhoek van traject 4, nadat traject 3 in perceel 172 was geëindigd. De aanhef van traject 4 **“Sprijngt over de noort sijde van 't Hooch Huys”**, kan ook uitgelegd worden als startend in perceel 191. Hiervoor pleitte aanvankelijk ook de registratie **“belast”** volgens het kadaster, nadat de gehele bebouwing rond het dorp Sinoutskerke (174 t/m 190) als **“onbelast”** was geregistreerd. De afwezigheid in de overlopers van de oprijlaan (perceel 170) naar 't Hooch Huys, die volgens de kadastrale gegevens als onbelast staat geregistreerd, is dan ook eenvoudiger te verklaren. Voor een goede uitstippeling van het 4^e traject en een juiste matching van de percelen uit de overlopers met het minuutplan, is het noodzakelijk dat uitsluitend de overlopers van de Kerkhoek uit de periode 1596 – 1694 gebruikt worden. Hierna vond namelijk een vereniging plaats van de 6 deelpercelen met de volgnummers 60 t/m 65, waarmee het 4^e traject begint. Uitgaande van de oudste overlopers en de route volgend van traject 4 via de 6 deelpercelen op het minuutplan, zien we bij het eerste deelperceel (volgnummer 60) **“oost aan de gracht”** of bij latere overlopers **“oost aan over de gracht”**. Hieruit blijkt dat de landmeter perceel 191 geheel laat liggen en het 4^e traject start in perceel 156, juist ten oosten van de gracht om de vliedberg met het Hooch Huys (figuur 30).

De landmeter trekt dan eerst westwaarts (volgnummer 61), vervolgens naar het noorden (volgnummer 62) en nogmaals naar het westen (volgnummer 63), om perceel 156, bestaande uit 4 deelpercelen, af te ronden (107). Vanaf volgnummer 63 in perceel 156 gaat de route van trajekt 4 verder naar het westen in perceel 194 (volgnummer 64) naar het zuiden in perceel 193 (volgnummer 65) en tenslotte naar het westen weer in perceel 194 (volgnummer 66). Ook bij de oppervlakten van de percelen 193 en 194 was er een goede matching tussen de overlopers en de kadastrale registratie. Het feit dat trajekt 4 met een perfecte match door de percelen 156, 194 en 193 loopt en de percelen 191 en 192 hierin niet voorkomen, brengt de uiteindelijke bevestiging van de stelling dat de percelen 191 en 192 niet in de overlopers geregistreerd zijn en dus in vroeger eeuwen evenals andere vrije vronen onbelast geweest zullen zijn. Hoewel volgens het kadaster de percelen 191 en 192 belast zijn, moeten we op grond van bovenstaande analyse tot de conclusie komen dat dit vòòr 1832 niet het geval was.

Figuur 30. De vliedberg (191) bij Sinoutskerke met gracht en perceel 156, vanuit het noorden

Een vergelijkbaar probleem doet zich voor bij perceel 218, in de volksmond bekend onder de naam d'Oôhe Stee, een hoge woonstee of woonplaats, die volgens de registraties ook werkelijk bebouwd en bewoond is geweest (108). Perceel 218 wordt in 1832 volgens het kadaster geregistreerd als bouwland met een oppervlakte van 25 are en is dan een normaal belast perceel. In dit gebied, tegen de grens met de Wiegenhoek, eindigt ook trajekt 4 binnen de overloper van de Kerkhoek. Bij het beschrijven van de percelen 208 t/m 216 geven deze percelen een goede match tussen overlopers en minuutplan en wordt het gehele complex aan landerijen in de periode 1596 – 1744 steeds door dezelfde opvolgende pachters van de boerderij Poelzicht en later 't Hooch Huys gepacht. Voordat de landmeter overspringt naar trajekt 5, dat begint in perceel 120 aan de andere kant van de watergang (*"Springt Noordwaarts op 't Kerkeland alhier"*), dienen de 4 overblijvende percelen 214, 217, 218 en 219 nog gematched te worden met de registratie in de overlopers. Deze percelen werden in de vroege periode voortdurend gepacht door de opvolgende boeren van de Landhoeve Leeuwenburch, in de ring van Sinoutskerke. De 4 percelen liggen geheel besloten tussen het complex van percelen 208 t/m 216, de Deeweg en de grens met de Wiegenhoek en hebben een kadastrale oppervlakte van 215,8 are. Volgens de overloper zijn er nog 3 percelen met een gezamenlijke oppervlakte van 4 Gemet 247 Roeden of 189,3 are onder te brengen. Dit zou overeen kunnen komen met het ontbreken van perceel 218 in de registratie van de overlopers, waarmee de kadastrale oppervlakte op 190,8 are komt. Dat perceel 218 volgens de aanhef van de Wiegenhoek, waar *"Jan Pierss Leeuwenburch's huys"* heeft gestaan vòòr 1832 onbelast was, en dus niet geregistreerd in de overlopers, wordt ook aannemelijk gemaakt in 2 transportakten uit 1737 en 1739 (109). In beide akten is sprake van de levering van een *"vrije vroone"*, die begrensd wordt door de Heerenweg in het zuiden (Deeweg), het wegeling in het westen (wegeling tussen 218 en 220, wat direkt toegang gaf tot perceel 219) en de Kerk van Sinoutskerke in het noorden (perceel 219). Helaas ontbreken de oppervlakte gegevens in beide akten. Toch kan nu op grond van het bebouwd en bewoond geweest zijn, dat er in oude bronnen melding wordt gemaakt van een *"vrije vroone"*, dat er een juiste match van de omringende percelen verkregen is en een goede oppervlakte match van perceel 214, 217 en 219, een voorzichtige conclusie getrokken worden dat perceel 218 vòòr 1832 onbelast was en niet geregistreerd in de overlopers.

5.7 Ontwikkeling Thijshoek

Thijshoek wordt vanaf 1596 in de overlopers geregistreerd als *“De houck voor Thyshoucke”* ter onderscheiding van *“De houck agter Thyshoucke”*, die aan de zuidwestkant van de Thijshoekseweg lag. Omdat in het kader van deze studie alleen *“De houck voor Thyshoucke”* onderzocht wordt, is deze kortweg Thijshoek genoemd. De westgrens van Thijshoek wordt gevormd door de Thijshoekseweg. De hoekgrens aan de zuidkant van de Thijshoek loopt aanvankelijk op een grillige wijze door perceel 54 en sluit perceel 55, op de grens van perceel 55 en 57, geheel buiten. De grens door perceel 54 en langs 55 is ook de hoekgrens tussen de Thijshoek en de veldhoek Hovendijke. Vanaf perceel 57 wordt de zuidgrens van de Thijshoek gevormd door het Feijtersweegje, dat als wegeling 250 geregistreerd wordt op het minuutplan. Aan het eind van het Feijtersweegje wordt de oostgrens van de Thijshoek aanvankelijk gevormd door de perceelsgrens van perceel 113 en 114 (sloot), om vervolgens ongeveer bij het kruispunt van de percelen 111, 118, 114 en 117 aansluiting te vinden op het zijwegeling van het wegeling 251. Tussen de twee voorgaande punten splitst de hoekgrens van de Thijshoek en de Wiegenhoek perceel 114 in twee stukken. Enig reliëf van een vroegere scheidulve is hier nog zichtbaar. Het nu niet meer zichtbare zijwegeling vormt dan de grens tussen perceel 110, 111 (Thijshoek) en perceel 118, 119 (Wiegenhoek). Waar het zijwegeling aansluiting vindt op het wegeling 251, vormt dit laatste tot aan de Noordweg de grens tussen de Thijshoek en de Kerkhoek. De noordgrens van de Thijshoek wordt vanaf perceel 72 tot aan de boerderij op perceel 103 gevormd door de Noordweg.

De vroegste overloper uit 1596 begint met de aanhef *“Den houck voor Thyshoucke ende begint van Noorden inne voor Adriaen Adriaens huys”*. Het eerste perceel is een deelperceel van perceel 72 van 1 Gemet, een vroone die eigendom is van Pieter Marinuss in Goes en als gebruiker Adriaen Adriaenss Thyshouck. Vanaf 1638 verandert de aanhef nog van Adriaen Adriaenssens in Jan Adriaenssens en luidt dan *“Den houck voor Thyshoucke ende begint van Noorden inne voor en daer Jan Adriaenss huys placht te staen”*. Dit terwijl reeds in de periode 1603 – 1617 de Adriaenssens als gebruiker of pachter uit de Thijshoek verdwenen zijn. De naam Jan Adriaenssens blijft tot de laatste overloper in 1853 in de aanhef verankerd. Deze familie Adriaenssens is wellicht identiek aan die waar Harthoorn een artikel aan wijdt (110). Hij beschrijft daarin dat op 9 december 1605 Adriaen Adriaensz, die woonde in de Thijshoek onder Sinoutskerke, met zijn broer Lucas Adriaensz uit 's-Gravenpolder, bij notaris Levendale verschijnen voor een erfeniskwestie. Volgens Harthoorn betroffen het leden van het geslacht Smallegange, want een Lucas Adriaensz Smallegange werd geboren omstreeks 1572 en heeft te 's-Gravenpolder gewoond. Hij had een broer Adriaen Adriaensz Smallegange, die te Sinoutskerke gewoond heeft, maar later in Krabbendijke woonde. Dit zou dus overeen kunnen komen met zijn vertrek omstreeks 1603 – 1617 als gebruiker van een aantal percelen land in de Thijshoek. Verder hadden zij een broer Jan, waarschijnlijk de laatste naamgever van het huis of boerderijtje in de Thijshoek, en twee of drie zusters.

Hierna volgen de percelen in volgorde zoals ze door de landmeters zijn *“overgelopen”*, waaraan de registratie ook zijn naam te danken heeft. De route die men hierbij aanhield is globaal te volgen door de achter ieder perceel vermelde ligging ten opzichte van het vorige perceel (noord, oost, zuid, west). Op deze wijze liep men een traject van een aantal percelen, waarna op een andere plek weer verder gegaan werd met een volgend traject. Zo liep men in het geval van de Thijshoek een eerste traject wat parrallel liep aan de Thijshoekseweg van perceel 72 tot perceel 54. Trajekt 2 begint hierna in perceel 74 en loopt continu door langs de Noordweg en kronkelt vervolgens langs wegeling 251 en 250 door tot perceel 58. De onderbreking tussen trajekt 1 en trajekt 2 is weergegeven als *“keert nu van noorden in oost en zuijt op”*. In 1596 bedraagt het aantal deelpercelen 19 in trajekt 1 en 57 in trajekt 2. Door splitsingen en verenigingen varieert dit aantal in latere perioden van 19 – 21 voor trajekt 1 en van 57 – 61 voor trajekt 2. De totaal oppervlakte van de Thijshoek is de gehele periode van 1596 – 1856 constant op 130 Gemeten 174 Roeden. Indien we dit willen vergelijken met de kadastraal geregistreerde oppervlakte, inclusief de totale percelen 54 en 55, moet voor deze laatste percelen nog een oppervlakte van 2 Gemet 256 Roeden van de veldhoek Hovendijke bij opgeteld worden. Ook dient nog een correctie aangebracht te worden van een niet vermelde *“vrije vroone”* van 1 Gemet voor het erf van de hofstede op perceel 102, 103, 103bis en 104, waarmee het totaal op 134 Gemeten 130 Roeden ofwel 52 ha 75 are 17 ca komt. Wanneer dit vergeleken wordt met de kadastrale registratie van 52 ha 46 are 38 ca resteert slechts een verschil in oppervlakte van 28 are 79 ca ofwel 0,6 %.

5.8 Ontwikkeling Kerkhoek

De begrenzing van de Kerkhoek wordt aan de noord-, oost- en zuidkant gevormd door doorgaande wegen. Aan de noordzijde door de Noordweg tot aan het Ronde Weidje (perceel 159). Vanaf deze rotonde wordt de oostzijde gevormd door de Sinoutskerkseandweg. Vervolgens de zuidkant die loopt langs perceel 172 tot aan het dorp Sinoutskerke en ook wel het Korte Wegje genoemd wordt. Hierna gaat het Korte Wegje over in de Deeweg, die als zuidgrens doorloopt tot perceel 218, het laatste perceel aan de Deeweg binnen de Kerkhoek. Tenslotte loopt de westgrens geheel tussen de landerijen door en wordt gevormd door een sloot, de watergang, doorsnijdt een weiland en tenslotte een zoekwegeling. Zij vormt tevens de grens tussen de Kerkhoek aan de oostkant en de Wiegenhoek en Thijshoek aan de westkant. In het zuiden begint zij met de sloot langs het wegeling van perceel 218, waarna de grenspercelen 219, 214 en 213 de begrenzing vormen met de Wiegenhoek. Hierna is de watergang ca. 50 meter de grens in westelijke richting, waarna zij perceel 120 doorsnijdt om uiteindelijk op wegeling 251 uit te komen, wat naar het noorden ook de grens blijft tussen de Kerkhoek en de Thijshoek. De percelen 121 en 125 zijn dan ook vanaf perceel 120 grenspercelen binnen de Kerkhoek.

In de tabel van figuur 31 is een overzicht gegeven van de opmeting per traject van een veldhoek. Naast de veldhoeken en het aantal trajecten, zijn hier ook de volgnummers van de (deel)percelen zoals die geregistreerd zijn in de overlopers weergegeven. Eraan toegevoegd zijn de kadastrale perceelnummers, waar genoemde deelpercelen mee matchten en de aanhef van ieder traject zoals weergegeven in de overlopers van 1596.

Figuur 31. Opmeting percelen in trajecten volgens de overlopers van 1596

Veldhoek	Traject	Volgnrs.	Perceelnrs.	Aanhef traject
Thijshoek	1	1 – 21	72 – 54	<i>De houck voor Thyshoucke ende begint van Noorden inne voor Adriaen Adriaenss' huys</i>
	2	22 – 82	74 – 61	<i>Keert nu van Noorden inne, oost en zuyt op</i>
Kerkhoek	1	1 – 14	125 – 135	<i>Kerckhouck ende begint van noortwesten inne voor Dierick Woutersss' deure</i>
	2	15 – 48	139 – 154	<i>Sprinckt noort oost aen Dierick Heijndricxs hof, zuyt en oost oppe</i>
	3	49 – 59	164 – 172	<i>Sprinckt nu oostwaert op den Heerenwegh</i>
	4	60 – 92	156 – 214	<i>Sprinckt nu over de Noortzijde van 't Hooch Huys</i>
Wiegenhoek	1	93 – 100	120 – 132	<i>Sprinckt noortwaert opt Kercke Lant van Synoutskercke</i>
	2	1 – 17	220 – 240	<i>Wiegenhouck ende begint van oosten inne achter Legier Aelbregts huys</i>
Hovendijke	1	18 – 40	238 – 119	<i>Keert noortwaert oppe te houckwaert inne</i>
	2	1 – 2	54 – 55	<i>Springt over den Heerenbreewegt van noorden in streckende zuyt oppe</i>
		3 – 15	236 – 242	<i>Springt over 't wegeling van noorden inne</i>

De opmeting van de percelen in de Kerkhoek wordt 4 keer onderbroken, waarbij men steeds een ander startpunt kiest. De verzameling percelen of deelpercelen bestaat hier dus uit 5 trajecten. Het beginpunt van de opmeting door het **“overlopen”** van de percelen ligt volgens de overloper van 1596 in het noordwesten van de Kerkhoek : **“Kerckhouck ende begint van noortwesten inne voor Dierick Woutersss' deure”**. In het uiterste noordwesten van deze veldhoek, op de grens met de Thijshoek, gevormd door het wegeling 251, ligt dan het startperceel 125. Dit is ook in overeenstemming met **“voor Dierick Woutersss' deure”**, want direkt naast het wegeling treffen we in de Thijshoek de boerderij van Dierick Woutersss op perceel 103. Het eerste traject volgt op een heel kronkelende manier de Noordweg in oostelijke richting, om na 14 deelpercelen uit te komen in perceel 132. Hierna volgt de aanhef van traject 2 met als startpunt de boomgaard ten oosten van de boerderij op perceel 138 (perceel 139/139bis), **“Springt noort oost aen Dierick Heijndricxs Hoff”**. Traject 2 loopt vervolgens zeer kronkelend in oostelijke richting langs de Noordweg door tot het Ronde Weidje (perceel 159), om hierna een stukje zuidelijker na 28 deelpercelen in perceel 154 te eindigen. Hierna pakt men het weer op langs de Sinoutskerkseandweg naar het zuiden in perceel 164 met de aanhef **“Springt oostwaert op aen den Heeren Weght”**. Hierna volgt traject 3 langs de Sinoutskerkseandweg naar het zuiden tot aan Sinoutskerke, om na 10 deelpercelen te eindigen in perceel 172. Dan volgt traject 4 van 32 deelpercelen wat in de eerste plaats gekenmerkt wordt door de aanhef **“Springt over de noort sijde van 't Hooch Huys”**. Dit vierde traject begint juist ten noorden van de hofstede 't Hooch Huys in perceel 156 en slingert dan tussen de Deeweg en de watergang naar het oosten om in perceel 214 te eindigen. Het startpunt van het 5^e traject met 7 percelen, **“Sprinckt noortwaert op 't kercke lant van Synoutskercke”**, ligt net aan de noordzijde van de watergang in perceel 120 en slingert hierna in noordelijke richting tot het eindpunt in perceel 132.

Door splitsingen en verenigingen varieert het aantal deelpercelen in de Kerkhoek nog van 91 tot 100 over de totale periode 1596 – 1856 dat de overlopers beschikbaar zijn. De totaal oppervlakte is echter over deze gehele periode constant op 179 Gemeten 92 Roeden. Hiervan bestond 2 Gemeten 186 Roeden uit vronen, achtereenvolgens *“Dierick Heijndricxss’ boogaert”*, 234 Roeden (perceel 139), *“S:S: hic, noort aen ’t hof”*, 156 Roeden (perceel 143) en *“Jan Pierss Hollander, zuijt aen over de dreve”*, 1 Gemet en 96 Roeden (perceel 172). Indien we echter een vergelijking willen maken met de kadastraal geregistreerde oppervlakte, dient op dit laatste een correctie aangebracht te worden van de in de overlopers niet geregistreerde percelen, die vallen onder de “vrije vronen”. Dit waren het erf van Tôdhuus (perceel 137,138), een stukje rietveld en bouwland (perceel 160, 161), de *“dreeve”* naar ’t Hooch Huys (perceel 170), het erf en de tuin van ’t Hooch Huys (perceel 191, 192), de totale bebouwing rond Sinoutskerke (perceel 174 – 190) en het erf van de boerderij d’ Ôdhe Stee (perceel 218), in totaal 321,47 are. Het volgens het kadaster geregistreerde oppervlak van 74 ha 25 are 37 ca dient dus met 321,47 are vermindert te worden en komt hiermee op 71 ha 03 are 90 ca. Aan de andere kant moet de oppervlakte volgens de overlopers van 179 Gemeten 92 Roeden nog vermeerderd worden met 429 Roeden, het deel van perceel 120 wat zich bevindt in de Wiegenhoek. Hiermee komt de oppervlakte volgens de overlopers op 180 Gemeten 221 Roeden, ofwel 70 ha 92 are 11 ca., waarmee een verschil resteert van + 11,79 are of 0,2 %.

5.9 Ontwikkeling Wiegenhoek

De begrenzingen van de Wiegenhoek lopen aanvankelijk vanaf perceel 218 langs de Deeweg door tot perceel 240/243, waar de grens in noordwestelijke richting loopt door een sloot, perceel 238 doorsnijdt, vervolgens in westelijke richting eveneens perceel 237 en in noordwestelijke richting perceel 236 doorsnijdt, om uiteindelijk uit te komen op het Feijterswegeling (perceel 250). Deze grens vanaf de Deeweg tot het Feijterswegeling is de grens tussen de veldhoeken Hovendijke en de Wiegenhoek. Hierna loopt de grens via het Feijterswegeling door tot het eind waar hij overgaat in een sloot tussen perceel 113 en 114. Vervolgens doorsnijdt hij perceel 114 om uit te komen op het zijwegeling van wegeling 251. Dit zijwegeling volgend rondom de percelen 118 en 119, gaat de grens tenslotte weer over in een sloot tussen perceel 118 en 120 (Wiegenhoek) en perceel 121 (Kerkhoek). Hierna doorsnijdt de hoekgrens perceel 120 tot aan de watergang, volgt deze ca. 50 meter in oostelijke richting en gaat vanaf de scheiding van perceel 210/213 naar het zuiden. Hier vormen de percelen 220 en 221 de grenspercelen met de Kerkhoek tot aan de Deeweg.

In de overlopers van de Wiegenhoek treffen we in totaal 40 apart genoemde percelen aan, volgens de kadastrale gegevens (Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels of OAT, minuutplan) komen die overeen met 28 kadastrale percelen of delen daarvan. De eigenaren, genoemd in de overlopers van 1828 en 1835 stemmen allen overeen met de in de OAT vermelde eigenaren, op 2 na. Het betreft hier perceel 235, wat volgens de OAT in eigendom is van de Kerk van Sinoutskerke, en volgens de overlopers van 1828, 1835 en 1842 toebehoort aan de Kerke Nisse. Indien we hier perceel 234 ook bij betrekken zien we dat er een herverkaveling plaats vindt in 1874 van de percelen 234 (19,50 are) en 235 (61,40 are) tot perceel 345 (36,80 are) en 346 (44,10 are), samen in beide gevallen 80,90 are (111). Wellicht hield de herverkaveling uitsluitend een herschikking van het eigendom van de 2 percelen in, want in de Omnibus uit 1875 zien we dat de twee nieuwe percelen 345 en 346 toebehoren aan respectievelijk de Kerk van Sinoutskerke en de Kerk van Nisse (112).

Omtrent de situering van het startperceel, leren we uit de aanhef van de overloper uit 1828 dat het in het oosten van de hoek gezocht moet worden en dat daar of in de directe omgeving Pieter Leeuwenburg’s huis zou moeten staan. In deze omgeving vinden we in de kadastrale gegevens echter geen spoor van bebouwing. In 1596 blijkt uit de aanhef van de overloper *“Wiegenhouck ende begint van oosten inne achter Legier Aelbrechts huijs”*, dat er daar toen al bebouwing was. Weliswaar nog niet van Pieter Leeuwenburg, maar ene Jan Piers Leeuwenburch pachtte toen al een deel van de percelen 229 en 231. Uit de overlopers van 1603 blijkt dat Jan Piers Leeuwenburch inmiddels een echte pachtboer in Wiegenhoek geworden is: *“Wiegenhouck ende begint van Oosten inne achter Jan Piers Leeuwenburch huijs”*. In totaal heeft hij in 1603, 13 deelpercelen in pacht, totaal 17 Gemeten 173 Roeden. Deze zijn allemaal in bezit van de Kerk van Sinoutskerke en de Hervormde Kerk van Goes. Waarschijnlijk heeft *“Jan Pierss Leeuwenburch’s huijs”* gestaan op perceel 218, in de volksmond ook wel bekend onder de naam D’ ôdhe Stee en ligt het startpunt van de overloper van Wiegenhoek dus oostelijk daarvan in perceel 220. Het eerste traject loopt vanaf perceel 220 langs de Deeweg in oostelijke richting om te eindigen in perceel 240. Vervolgens begint traject 2 onder de aanhef *“Keert noortwaert oppe ’t houcke waert inne”* in perceel 238 en slingert zich dan noordwaards tot perceel 235, hierna oostwaards tot perceel 221 en tenslotte weer naar het noorden tot in perceel 119.

1808 en 1854 wordt dit stukje grond verkocht aan de fam. Verschoor, maar door het ontbreken van de overlopers in deze periode, is het precieze tijdstip niet bekend. Het 2^e traject loopt verder door perceel 314 via 315 (Kerk van Nisse) naar 237, 244 en 245. Hierna gaat het noordoostwaards om uiteindelijk te eindigen in het deel van perceel 238 wat tot Hovendijke behoort.

De scheiding tussen de veldhoeken Hovendijke en de Thijshoek wordt gevormd door een grillige grens, dwars door perceel 54. Via de grens van perceel 55 steekt hij dan het Feijtersweegje over, waar hij langs het zijwegeling de begrenzing vormt tussen perceel 313 en 235. De grens tussen de veldhoek Hovendijke en de Wiegenhoek vormde tevens de grens van het ambacht van Nisse en Sinoutskerke. Dit blijkt ook uit de omschrijving van het eigendom en de ligging van perceel 313, die vanaf de oudst bekende overloper van Nisse (1652) omschreven wordt als de *“Kercke Sijnoutskerke, oost aan in de Scheet van 't Ambacht”* (115). Het van oorsprong in vieren verdeelde perceel 236 (perceel 312, 313, 314, 315) lag voor een deel in Nisse en voor een deel in Sinoutskerke ofwel in Hovendijke en de Wiegenhoek. Hierdoor zijn de percelen 314 en 315 beiden grenspercelen, evenals perceel 237 en 238. Van deze percelen ligt het noordelijke stuk in de Wiegenhoek. Aan de oostzijde van de veldhoek Hovendijke vormen tenslotte de percelen 242 en 243 (Hovendijke) en 240, 241 (Wiegenhoek) de grens tussen Nisse en Sinoutskerke.

Naast de matching van de eigenaren, is ook hier voor de lokalisering van de percelen gebruik gemaakt van de vergelijking van de oppervlakten. Dit was in het bijzonder interessant omdat we hier te maken hadden met de complexe situatie van een aantal grenspercelen, die verdeeld waren over 3 veldhoeken (Hovendijke, Thijshoek, Wiegenhoek) en 2 ambachtsheerlijkheden, Nisse en Sinoutskerke. Indien we de deelpercelen van perceel 54 en 55 in de Thijshoek en Hovendijke volgens de overlopers sommeren (5 Gemeten 75 Roeden) en omrekenen naar are's resulteert 206 are. Vergeleken met de som van perceel 54 en 55 volgens de kadastrale registratie (204,1 are) is het verschil met de kadastrale opmeting – 0,9 %. Hoewel de andere individuele verschillen in een aantal gevallen groter zijn (-7,8 % tot 12,5 %), lijkt het totaal beeld toch bevredigend. De grootste absolute (+ 26,2 are) en procentuele afwijking (+ 12,5 %) blijkt te zitten in perceel 314. Bij analyse van perceel 238 dient men zich te realiseren dat het laatste deel van het 2^e traject door Hovendijke, liep vanuit perceel 245 in noordoostelijke richting, dus via 243 en 242 om te eindigen in 238. De 6 Gemeten 64,5 Roeden (243,9 are) zijn dus inclusief het deel van perceel 238 in Hovendijke. Indien we hier het deel van 238 uit de Wiegenhoek bij optellen, blijkt het verschil met de kadastrale meting nog slechts – 1,0 % te zijn.

In totaal blijkt bij sommering en vergelijking van de oppervlakten van de 12 percelen (54, 55, 312, 313, 314, 315, 237, 238, 242, 243, 244, 245) in Hovendijke, Thijshoek en Wiegenhoek een verschil tussen de meting volgens de overlopers (30 Gemeten 277 Roeden of 12 ha. 13 are 43 ca.) en de kadastrale meting (12 ha. 32 are 70 ca.) van 19,3 are ofwel + 1,6 %. Indien we ook het gebied van de Wiegenhoek tot aan de watergang erbij betrekken blijkt het verschil – 1,1 % te zijn.

6. Literatuur

A. Geraadpleegde archieven

Overlopers

Overlopers van de heerlijkheid Sinoutskerke, van 1596-1856, nrs. 426 en 427, Archief Waterschap Zuid- en Noord-Beveland te Goes, thans ondergebracht bij het Zeeuws Archief te Middelburg. De zevenjarige grondregistraties vormen een praktisch aaneengesloten reeks, alleen de overlopers van de jaren 1610, 1645, 1737, 1793 en 1800 ontbreken, ze dienden voor de heffing van de grondbelasting, indien een perceel onbelast was, ontbrak het in de overlopers

Schepenakten

Schepenakten van Sinoutskerke, RAZE 3501 (1660-1739) en RAZE 3502 (1739-1803), Gemeentearchief Borsele, Heinkenszand, het omvat de door Schout en Schepenen opgemaakte transportakten van onroerend goed (percelen grond, huizen, boerderijen) binnen de heerlijkheid Sinoutskerke, met vermelding van de datum van verkoop, de koper en verkoper, de grootte van het onroerend goed, de veldhoek waar het ligt en de verkoopprijs

Kadaster

De basis voor de kadastrale registratie bestond enerzijds uit de minuutplans en anderzijds uit de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels, de OAT's die in 1832 uitkwamen bij de oprichting van het kadaster. De minuutplans zijn de per sectie getekende perceelkaarten, waarbij ieder perceel genummerd is. In de OAT's is de aard van deze genummerde percelen nader omschreven. Hierop werd voortgebouwd met de kadastrale leggers, een registratie van de percelen in eigendom per eigenaar, waarin ook alle veranderingen met betrekking tot aankoop en verkoop van percelen zijn geregistreerd. Tenslotte is gebruik gemaakt van de beschikbare veldwerken en hulpkaarten, waarin alle wijzigingen op en aan de percelen vanaf 1832 zijn weergegeven, de Dienst van het Kadaster te Middelburg

Burgerlijke Stand, Bevolkingsregisters, etc.

Onderstaande documenten werden geraadpleegd in het Zeeuws Archief te Middelburg, het Gemeentearchief Borsele te Heinkenszand en het Gemeentearchief Goes te Goes.

- a. Burgerlijke Stand, de doop-, trouw-, en overlijdensakten van de gemeente 's-Heer Abtskerke, Sinoutskerke en Baarsdorp, 1811-1932
- b. Doop-, Trouw-, en Begraafregisters (DTB) van 's-Heer Abtskerke en Sinoutskerke, 1666-1810
- c. Bevolkingsregisters van 's-Heer Abtskerke en Sinoutskerke, 1811-1930
- d. Hervormde Gemeente 's-Heer Abtskerke en Sinoutskerke, Lidmaatlijsten, 1670-1820
- e. Memories van Successie, 1806-1927
- f. Notariële akten, Gemeentearchief Goes

B. Alfabetisch gerangschikte literatuur

A.J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, deel 10, 1846.

A.J. Barth, Inventaris Archief Hervormde Gemeente van 's-Heer Abtskerke en Sinoutskerke, september 2003

Jan Bieleman, Boeren in Nederland, de geschiedenis van de landbouw, 1500 – 2000, Boom, Amsterdam, 2008

P. C. Bloys van Treslong Prins, Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de Kerken der Provincie Zeeland, A. Oosthoek, Utrecht, 1919

P.J. Bouman, Geschiedenis van den Zeeuwschen Landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij, 1843 – 1943, H. Veenman & Zonen, Wageningen (1946)

Paul Brusse, Gevallen stad, stedelijke netwerken en het platteland, Zeeland 1750-1850, Uitgeverij Waanders/Universiteit Utrecht, 2011

Francis Bulhof, Ma patrie est au ciel, Leven en werk van Willem de Perponcher de Sednitzky (1741-1819), Uitgeverij Verloren, Hilversum, 1993

C. Dekker, Zuid-Beveland, de historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen, Assen, 1971 (2^e druk, Krabbendijke, 1982).

Cornelis Dekker en Roland Baetens, Geld in het water, Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloed in de 16^e eeuw, Hilversum (2010)

Jeanine Dekker, Onderdanig en opstandig, desurbanisatie en de politieke verhoudingen op het platteland in Zeeland, 1750-1850, Uitgeverij Waanders/Universiteit Utrecht, 2011

J. Ab Utrecht Dresselhuis, Wandelingen door Zuid- en Noord-Beveland, Goes, 1832

P.A. Harthoorn, Baarsdorp, Heerlijkheid, Poeldorp, Monument, de geschiedenis van een gehucht in de gemeente Borsele, Canterbury, 1986.

P.A. Harthoorn, H.D. Nijenhuis, Overloper Baarsdorp 1599, Zeeuwse Historische bronnen, Kleine Serie no. 2, 1985, Stichting Genealogisch Centrum Zeeland, Goes, thans te Middelburg

Paul Harthoorn, Stoelendans met land, de Spuije, tijdschrift van de Heemkundige Kring de Bevelanden, aflevering 75, winter 2008

R.M. van Heeringen, A.G. Jong, M.J.G.Th. Montforts, A.W.P.M. Penders, C.A.M. van Rooijen, Monumenten van aarde, beeldcatalogus van de Zeeuwse bergjes, Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Bos & Böttcher, Koudekerke, 2007

O.W. Hoogerhuis (red.), Kadastrale Atlas van Zeeland 1832, Goes/Kloetinge, serie Zuid-Beveland, Deel 1, 1987

W.E.P. van IJsseldijk, ZLM Land- en Tuinbouwblad, Zuidelijke Landbouw Maatschappij, 19 november 1976, 64^e Jaargang, No. 3357

W.E.P. van IJsseldijk, Oude Boerderijen in Zeeland, deel 2, ISBN 90-76815-01-1, De Koperen Tuin, 2000.

J. de Jonge, Van Zeeuwse Stam nr. 85, juni 1994, plus de aanvulling en reactie door C.P. Janse

A.P. de Klerk, Th. Van der Meulen, J.A.J. Vervloet, De vliedbergen in het kustgebied van Vlaanderen, Zeeland en Zuid-Holland, uitgave Historisch-Geografisch Dispuut Cluverius, VU-Amsterdam, herziene uitgave oorspronkelijk working paper 1968, symposium te Middelburg (1969)

Peter Maas, Van watersnuffel tot meidoornhaag, kleine landschapselementen in Zeeland, Provincie Zeeland, 2003

J.G. v.d. Made, M. v. Oosten-Snoek, De Poel, Eliminatie of Conservatie?, Het Zeeuwse Landschap, 1971

J.C. de Man, De vluchtbergen in Schouwen, de Bevelanden en Tholen, Archief vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland 8, (1897)

J. Markusse, Ruil- en herverkavelingen in Zeeland, landinrichting in perspectief van 1946 tot heden, de Koperen Tuin, Goes, 1998

J.W. Minnaard, Ontwikkeling percelen in de Moolhoek te Sinoutskerke, Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland, no. 16, 1990.

J.W. Minnaard, De hofstede 't Hooch Huys op de vliedberg bij Sinoutskerke, de Spuije aflevering 76, voorjaar 2009

J.W. Minnaard, Twaalf Generaties Minnaard op Zuid-Beveland, de nakomelingen van Willem Minnaard en Geertruid de Back, no. 3B, februari 1989

J.W. Minnaard, Twaalf Generaties Minnaard op Zuid-Beveland, nummer 4, Poelzicht, de geschiedenis van een boerderij in de Poel en zijn bewoners, 20 november 1990

J.W. Minnaard, Twaalf Generaties Minnaard op Zuid-Beveland, No. 5, maart 2004

Arno Neele, De ontdekking van het Zeeuwse platteland, culturele verhoudingen tussen stad en platteland in Zeeland, 1750-1850, Uitgeverij Waanders/Universiteit Utrecht, 2011

Bas Oele, Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland, no. 2, 1976

W.H. den Ouden, Kerk onder patriottenbewind, kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795 – 1801, Zoetermeer, 1994

Peter R. Priester, Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600 – 1910, Landbouwuniversiteit Wageningen, SHOZ (Middelburg) en HES Uitgevers B.V., 't Goy-Houten, 1998

Clasien Rooze-Stouthamer, Reformatie in Zeeland, 1520-1572, Goes, 1996

J. de Ruiters, Nisse en 's-Heer Abtskerke in oude ansichten, 1976.

N.C.F. van Sas, De metamorfose van Nederland, van oude orde naar moderniteit, 1750-1850, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2005

A. de Smit, Twee miniatuurdorpjes, Baarsdorp en Sinoutskerke, Zeeuws Tijdschrift 16, 126-128, 1966.

Isaac Tirion, Tegenwoordige Staat van Zeeland, deel 2, Amsterdam, 1753

J.A. Trimpe Burger, Onderzoekingen in vluchtbergen, in Berichten Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, 8, (1957 – 1958)

A.W. Vlam, Historisch-morfologisch onderzoek van enige Zeeuwse eilanden, Tijdschrift Ned. Aardr. Gen., 2^e reeks, 60 (1943)

G.L. Wieberdink, Historische Atlas Zeeland, Chromotopografische Kaart des Rijks 1 : 25.000, Robas Producties, Landsmeer, 1989

M.H. Wilderom, Tussen afsluitdammen en Deltadijken, III Midden-Zeeland, Walcheren en Zuid-Beveland, 1968

7. Bronnen en noten

1. Sinoutskerke, Orgie van alledaagse stilte, Provinciale Zeeuwse Courant, 28 september 1968. De schrijver gaat, behalve op de vroege historie van Sinoutskerke, ook in op de recente geschiedenis van het dorp. Melding wordt gemaakt van de afbraak van kerk en toren in 1906 en de problemen met de afwatering worden geïllustreerd aan schaatsters, die in de wintermaanden moeiteloos Sinoutskerke vanuit Goes konden bereiken. Met de ijzers nog onder konden ze dan de herberg van het dorp binnenrijden. Deze boerenherberg, met als laatste herbergiers Quinten van de Vrie en Adriana Minnaard, werd in 1918 gesloten. De auteur definieert tenslotte alledaagse stilte als: een sfeer, die je niet van de kasseien tegemoet springt, geen teerhartig geleuter over een bewierookt verleden.
2. P.A. Harthoorn, Baarsdorp, Heerlijkheid, Poeldorp, Monument, de geschiedenis van een gehucht in de gemeente Borsele, Canterbury, 1986. De geringe belangstelling voor de drie Poeldorpen werd door Harthoorn doorbroken met de publikaties over Baarsdorp. Het zwaartepunt van het boek ligt op een beschrijving van de ontwikkeling van de hofsteden en woonhuizen met hun bewoners. Als een rode draad door het boek heen, maakt men bovendien kennis met honderden leden van tientallen Baarsdorperse geslachten, een echte ontmoeting met de auteur als genealoog van formaat.
3. P.A. Harthoorn, H.D. Nijenhuis, Overloper Baarsdorp 1599, Zeeuwse Historische bronnen, Kleine Serie no. 2, 1985, Stichting Genealogisch Centrum Zeeland, Goes, thans te Middelburg
4. A. de Smit, Twee miniatuurdorpjes, Baarsdorp en Sinoutskerke, Zeeuws Tijdschrift 16, 126-128, 1966. Sinoutskerke behoorde via de kerk van West-Souburg aan de Abdij van Middelburg. Volgens de auteur waren er in 1446 negen ambachtsheren, waaronder de heer van Veere en Pieter, David en Jacobus van Baersdorp. De steun van de ambachtsheren was onontbeerlijk bij de bouw en het onderhoud van kerken op dorpen als Sinoutskerke, doorgaans niet groter dan 10 – 15 gezinnen. Pas omstreeks 1850 krijgt men een gedetailleerd beeld van Sinoutskerke: 13 huizen, waarin 15 gezinnen, op het dorp zelf 9 huizen met 40 inwoners.
5. J. de Ruiter, Nisse en 's-Heer Abtskerke in oude ansichten, 1976. Eén van de opnamen geeft een beeld van kerk en toren vanuit de Moolhoek (perceel B-94, het erf van de boerderij Poelzicht). Hierop is eveneens de plaatselijke herberg/boerderij en gemeentehuis te zien (perceel D-184).
6. De Middeleeuwse dorpskerken van Zuid-Beveland, een beelddocumentatie, Museum voor Zuid- en Noord-Beveland, 7 mei t/m 30 oktober 1983. Over de latere bestemming van een van de ruimtes tot Oude School en daarna particuliere bewoning, bestaat nog onduidelijkheid. Volgens de Ruiter zou dit het aanbouwtje aan de toren geweest zijn, terwijl men uit overlevering kan opmaken, dat dit gebouwtje "langs de kerk" stond en dus de sacristie zou moeten zijn.
7. De Westender, 8^e jaargang nr. 5, mei 1977. Nadat in voorgaande jaren reeds op de slechte onderhoudstoestand gewezen was, werd na het maken van foto's in februari 1906, besloten om kerk en toren in het voorjaar van 1906 af te breken. De luidklok kwam in de toren van 's-Heer Abtskerke te hangen, de gevelsteen uit het oude lijkenhuisje werd in de muur van het nieuwe huisje gezet en het vrijkomende puin van de toren werd gebruikt voor de verharding van enkele wegen in de omtrek.
8. Tegenwoordige Staat van Zeeland, deel 2, Isaac Tirion, Amsterdam, 1753, blz. 295-296. Gesproken wordt over Baarsdorp, Sinoutskerke en 's-Heer Abtskerke als: *allen van weinig aanzien en gering vermogen*. De afstand van Sinoutskerke tot 's-Heer Arendskerke en Baarsdorp wordt aangegeven als respectievelijk *een half uur en een groot kwartier gaans*.
9. J. Ab Utrecht Dresselhuis, Wandelingen door Zuid- en Noord-Beveland, Goes, 1832
10. A.J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, deel 10, 1846. Daar waar de totale grondoppervlakte van de heerlijkheid Sinoutskerke in 1750 weergegeven wordt als 1149 Gemeten 127 Roeden, is deze in 1846 volgens van der Aa 451 bunder. De heerlijkheid Sinoutskerke grenst in het noordwesten aan de heerlijkheid Baarsdorp, noord-oost aan de Jurisdictie van Goes, oost aan 's-Heer Abtskerke, zuid aan Nisse en west aan Heinkenszand. Het dorp Sinoutskerke ligt 1 uur zuid-zuid-west van Goes, 0,75 uur noord-oost van Heinkenszand en 0,5 uur noord-west van 's-Heer Abtskerke. Volgens de auteur zijn er in 1846 zes ambachtsheren, die weliswaar vanaf de Franse tijd (1795) geen zakelijk recht meer konden ontlenen aan hun positie als ambachtsheren, maar na 1815, toen de heerlijkheden overgingen in gemeenten, nog wel de eretitel behielden, met dezelfde rechten en plichten als de andere eigenaren. De namen van de ambachtsheren in 1846 waren de erven van Cornelis baron de Perponcher ('s-Gravenhage), Herman de Leeuw van Coolwijk, L. de Fouw Jz en Mr. Martinus Pieter Blauwbeen (allen te Goes) en de wed. Cornelis van Citters (Heinkenszand).
11. C. Dekker, Zuid-Beveland, de historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen, Assen, 1971 (2^e druk, Krabbendijke, 1982).
12. J.G. v.d. Made, M. v. Oosten-Snoek, De Poel, Eliminatie of Conservatie?, Het Zeeuwse Landschap, 1971
13. J. Markusse, Ruil- en herverkavelingen in Zeeland, landinrichting in perspectief van 1946 tot heden, de Koperen

- Tuin, Goes, p. 40 (1998); Rapport betreffende de ruilverkaveling van de Poel-Heinkenszand (7100 ha.), Cultuurtechnische Dienst, Utrecht, 1967; J.A.J. Vervloet, Ruilverkaveling de Poel-Heinkenszand, pro en contra vanuit een cultuurhistorisch gezichtspunt, *Natuur en Milieu* 77/8, p. 2 – 12 (1977)
14. Het ganzengebied, geografisch begrensd door de verharde wegen Deeweg, Thijshoekseweg, Noordweg en Sinoutskerksezandweg, werd in de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw gevrijwaard van de ruilverkaveling en werd hierna grotendeels eigendom van Staatsbosbeheer. Later is het gebied, waar ook het dorp Sinoutskerke in valt, overgedragen aan Natuurmonumenten.
  15. Overlopers van de heerlijkheid Sinoutskerke van 1596 – 1856, nrs. 426 en 427, Archief Waterschap Zuid- en Noord-Beveland te Goes, thans ondergebracht bij het Zeeuws Archief te Middelburg. De zevenjarige grondregistraties vormen een praktisch aaneengesloten reeks, alleen de overlopers van de jaren 1610, 1645, 1737, 1793 en 1800 ontbreken
  16. Schepenakten van Sinoutskerke, RAZE 3501 (1660 – 1739) en RAZE 3502 (1739 – 1803), Gemeentearchief Borsele, Heinkenszand
  17. De basis voor de kadastrale registratie bestond enerzijds uit de minuutplannen en anderzijds uit de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels, de OAT's die in 1832 uitkwamen. De minuutplannen zijn de per sectie getekende perceelskaarten, waarbij ieder perceel genummerd is. In de OAT's is de aard van deze genummerde percelen nader omschreven. Hierop werd verder voortgebouwd met de kadastrale leggers, een registratie van de percelen in eigendom per eigenaar, waarin ook alle veranderingen met betrekking tot aankoop en verkoop van percelen zijn geregistreerd. Tenslotte is gebruik gemaakt van de beschikbare veldwerken en hulpkaarten, waarin alle wijzigingen op en aan de percelen vanaf 1832 zijn weergegeven, de dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Middelburg.
  18. Peter R. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600 – 1910*, Landbouwuniversiteit Wageningen, Stichting Historisch Onderzoek Zeeland (Middelburg) en HES Uitgevers B.V., 't Goy-Houten, 1998
  19. Jan Bieleman, *Boeren in Nederland, de geschiedenis van de landbouw, 1500 – 2000*, Boom, Amsterdam, 2008
  20. J.W. Minnaard, *Ontwikkeling percelen in de Moolhoek te Sinoutskerke*, *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland*, no. 16, 1990, p. 47 - 64
  21. J.W. Minnaard, *De hofstede 't Hoochuys op de vliedberg bij Sinoutskerke*, de Spuije aflevering 76, pag. 12 – 23, voorjaar 2009
  22. Dekker, p. 16 – 24
  23. Dekker, p. 310
  24. M.H. Wilderom, *Tussen afsluitdammen en Deltadijken, III Midden-Zeeland, Walcheren en Zuid-Beveland*, p. 70 (1968)
  25. Priester, p. 15
  26. Dekker, p. 318
  27. Dekker, p. 58
  28. Dekker, p. 394
  29. Dekker, p. 405
  30. Dekker, p. 578
  31. Dekker, p. 588
  32. Priester, p. 6, 375, 413
  33. A.W. Vlam, *Historisch-morfologisch onderzoek van enige Zeeuwse eilanden*, *Tijdschrift Ned. Aardr. Gen.*, 2^e reeks, 60 (1943), blz. 1-101. Zie met name kaart No. III (kaart 2b), bodemkaart van Zuid-Beveland en verder hoofdstuk V, *De Breede Watering Bewesten Yerseke op Zuid-Beveland*, blz. 55-63
  34. Dekker, 37
  35. Priester, 27
  36. Priester, 192
  37. Priester, 194
  38. Priester, 196
  39. Bieleman, 15 – 22
  40. Bieleman, 25 – 27
  41. De **seculaire trend** is een lange golfbeweging van economische groei en stagnatie met een periodiek van 200 – 300 jaar. De opgaande en neergaande fasen van ieder 100 – 150 jaar vinden hun oorsprong in de samenhang van economische en demografische veranderingen. De eerste neergaande fase van stagnatie en contractie met een sterke reductie van de bevolking en dalende prijzen begon in Europa ongeveer in 1350, na de pestepidemie in 1348. Deze fase, die tot 1450 zou duren, werd gevolgd door een fase van bloei en expansie, die tot 1650 zou

aanhouden (“lange 16^e eeuw”). De periode van 200 jaar werd gekenmerkt door een proces van schaalvergroting, door een toename van de bevolking, toename van de landbouwproductie, uitbreiding van het handelsverkeer, door de ontdekking van overzeese gebieden, in plaats van het vasthouden aan politieke, sociale en economische structuren die daarvoor nog sterk lokaal getint waren (gilden). De volgende fase van stagnatie en achteruitgang liep van 1650 – 1750. Door epidemieën steeg het sterftecijfer en hongersnoden door misoogsten droegen hieraan eveneens bij. Naast misoogsten door koude en lange winters had men in de veeteeltgebieden ook nog te kampen met veepest. Men huwde later, waardoor het geboortecijfer daalde. De bevolking ging achteruit en hiermee de consumptie en produktie. De prijzen van grond, tarwe, vlees en zuivelprodukten daalden terwijl de lasten hoog bleven. Vanaf 1750 trad weer een nieuwe bloeiperiode van economische vooruitgang in. Ook nu waren demografische en agrarische veranderingen de belangrijkste krachten achter het veranderingsproces. De bevolking van Europa steeg in de periode 1740 – 1800 van 140 tot 187 miljoen mensen. Na 1800 versnelde de groei en werd niet meer geremd door epidemieën of mislukte oogsten. Vanaf 1750 vond ook een voortdurende stijging plaats van de agrarische produktie. Het warme klimaat van de 18^e eeuw en efficiëntere produktiewijzen lagen hieraan ten grondslag. Door de toenemende vraag naar produkten, stegen de prijzen tot ca. 1820, toen een prijsdaling intrad door overproduktie en concurrentie vanuit het buitenland. Voor marktgerichte boeren en eigenaren van grote landerijen waren de prijsstijgingen gunstig. Kleine, zelfvoorzienende boeren verdwenen. Het traditionele dorpsstelsel met gemeenschappelijk verbouwde gronden veranderde in een systeem van landeigenaren die de grond door landarbeiders lieten bewerken. Ook binnen andere standen (handwerkslieden, adel, burgerij) werden de gevolgen van het moderniseringsproces gevoeld. De economie werd opener en commerciëler, minder huishoudens bleven zelfvoorzienend. Zowel producent als consument werden marktgericht. De stedelijke invloed werd op het platteland merkbaar en er ontstond een scheiding tussen bezitters en bezitslozen, die daar heen trokken waar het werk was. Later in de 19^e eeuw werd de opgaande trend nog een keer onderbroken door de grote landbouwcrisis (1878 – 1895), die echter mede de basis vormde voor de eerste agrarische revolutie in Nederland, sterk gestimuleerd door wetenschappelijke en technologische vernieuwingen. Zie verder ook B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500 – 1850*, Antwerpen – Utrecht, 1960 en J. Bieleman, *De geschiedenis van de landbouw in Nederland, 1500 – 1950*, Amsterdam, 1992

42. Bieleman, 45
43. Bieleman, 51
44. Cornelis Dekker en Roland Baetens, *Geld in het water, Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloed in de 16^e eeuw*, Hilversum (2010), p. 11 – 21
45. Bieleman, 57
46. Priester, 530. Priester geeft schattingen van de opbrengst aan tarwe in guldens per Gemet voor de Westkerkepolder, Walcheren en Waarde voor de periode 1730 – 1908 (tabel E-8, blz. 589) en eveneens een schatting voor Schouwen-Duiveland over de periode 1586 – 1796 (tabel E-9, blz. 591). Door deze te combineren met de prijsreeksen van de tarweprijzen te Dordrecht in guldens per hectoliter voor de periode 1585 – 1909 (tabel H-8, blz. 676), kan hieruit volgens Priester op vrij eenvoudige wijze de fysieke opbrengst aan tarwe in hl/ha berekend worden (p. 530). Voor de periode 1600 – 1850, dus voor de agrarische revolutie, zien we dat deze opbrengst steeds schommelt rond 20 hl/ha (18 – 25 hl/ha). Priester kwam tot zijn berekening op basis van de registraties van tienden, een heffing op de opbrengst aan tarwe van het land. Tiendplichtige boeren waren verplicht een tiende deel van hun op het land staande schoven graan aan de tiendeigenaar af te staan. De continuïteit in de registratie van deze tienden vormt thans een historische bron, die bij uitstek geschikt is voor de analyse van lange termijn ontwikkelingen in de akkerbouwproductie en van de tarweopbrengst in het bijzonder.
47. Bieleman, 75
48. Bieleman, 88
49. Bieleman, 137
50. Bieleman, 149
51. Bieleman, 157
52. Priester, 138
53. Bieleman, 164
54. P.J. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen Landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij, 1843 – 1943*, H. Veenman & Zonen, Wageningen (1946), *Crisis situatie in de landbouw, 1820 – 1850*, blz. 100
55. Priester, 11
56. Priester, 385

57. Bouman, Jaren van welvaart, 1850 – 1878, blz. 159
58. Bouman, De tijd van de grote crisis, 1878 – 1895, blz. 205
59. Bouman, in de goede periode voorafgaand aan de crisis waren de grondprijzen gestegen tot ver boven £ 100 per Gemet ofwel f 1500,= per ha. In 1872 zette een daling in die over de periode tot 1893 in totaal 40 % zou bedragen
60. Priester, 413
61. Dekker, 385
62. P. Leupen, Zeeuwse ambachtsheren en hun vrienden, lezing gehouden op 4 november 2006, Geertekerk, Kloetinge
63. Dekker, zie ref. 11, hoofdstuk 5, de bestuursconcentratie in de 16^e eeuw, blz. 610
64. Geschiedenis van Zeeland, websites <http://nl.wikipedia.org>, www.geschiedeniszeeland.nl en www.zeeuwsebibliotheek.nl
65. Clasiën Rooze-Stouthamer, Reformatie in Zeeland, 1520-1572, Goes, 1996
66. Rooze, 69
67. Rooze, 95
68. Rooze, 110
69. Rooze, 387
70. A.J. Barth, Inventaris Archief Hervormde Gemeente van 's-Heer Abtskerke en Sinoutskerke, september 2003
71. Dekker, 89
72. Dekker, 129
73. Dekker & Baetens, 33
74. Dekker & Baetens, 48
75. Dekker & Baetens, 54
76. Dekker & Baetens, 66
77. Dekker & Baetens, 188
78. Priester, 142-143
79. Priester, 152
80. Priester, 782
81. Kohieren waarin voor iedere baander een opsomming werd gegeven van de landerijen die werden gebruikt en die werden opgesteld met het oog op de heffing van de waterschaps- en de grondbelasting
82. Priester, ref. 6, blz. 856
83. Een eigenerfde boer was iemand die zijn grond in eigendom bezat, dus een vrije boer die zijn hoeve met landerijen zonder tussenkomst van een leenheer kon bewerken
84. Overlopers Sinoutskerke, 1596. Ook beschikbaar als transcriptie door de Prae-1600 club, A. Minneboo, mei 1991
85. De naam Tôôhuus of het Hoge Huis heeft deze boerderij vermoedelijk pas gekregen na het verdwijnen door sloping in 1838 van de hofstede 't Hoochuys op de vliedberg bij Sinoutskerke. In de beschikbare bronnen komt deze naam niet voor bij de boerderij aan de Noordweg, terwijl de naam 't Hoochuys voor de boerderij op de vliedberg, zowel in de overlopers als in diverse koopakten in de periode 1596 – 1838 regelmatig genoemd wordt. Zie verder onder ref. 21 plus de hierna gevoerde discussie in de Spuije.
86. Priester, 150
87. RAZE 3501 en 3502, Schepenakten van Sinoutskerke, 1660 – 1803, hiertoe zijn ca. 1000 transportakten gescreend en de relevante en bruikbare hieruit geselecteerd. Van de 822 transportakten zijn vervolgens 10-jarige gemiddelden berekend, waarbij het aantal transakties per 10-jarig gemiddelde tussen 37 en 85 lag.
88. Priester, 85
89. Priester, 82 – 83
90. Dekker, 440
91. Dekker, 425
92. Kaart Hattinga van Zuid-Beveland, 1751
93. Hattinga, kaart van Walcheren, 1750
94. Peter Maas, Van watersnuffel tot meidoornhaag, kleine landschapselementen in Zeeland, Provincie Zeeland, 2003, blz. 86
95. Priester, 37
96. Priester, 39
97. Priester, 40
98. Overloper Sinoutskerke 1673, volgnummer 34, *“De kercke alhier aan 't Zoute Wegelijnc, oost aan”*, 1 Gemet 288 Roeden (= perceel 153)
99. Maas, 91
100. Maas, 40

101. Dekker, 430 – 440
102. RAZE 3502, folio 107v, 29 april 1785, Schepenakten van Sinoutskerke, 1739 – 1803
103. RAZE 3501, folio 92, 14 februari 1693, Schepenakten van Sinoutskerke, 1660 – 1739
104. RAZE 3502, folio 92v, 3 januari 1772, Schepenakten van Sinoutskerke, 1739 – 1803
105. RAZE 3501, folio 83, 3 maart 1691, Schepenakten van Sinoutskerke, 1660 – 1739, in deze akte is sprake van de levering van *“een Landhouwe met haar gevolge, staande in Kerkhoeck op eenige Roeden eijgen vrije vroone, annex noch 0 Gemeten 234 Roeden boomgaard, zijnde mede eijgen vroone, annex 0 Gemeten 156 Roeden van de Kerk alhier voor sijnen Erfpaght 10 Schellingen te samen BDG oost Dirck Geerts weesen, zuijt Jacob de Lerse, west ende noort den Weght soo als die beplant en betimmert staat”*
106. RAZE 3504, folio 4v – 5v, 18 maart 1763, Minuten van Plechten Sinoutskerke, 1759 – 1778, hierin vindt de levering plaats van *“een Hofstede met desselfs huuse, schuere en bakkeete staande aldaar in Kerkhoeck, BDG oost, zuijt en noort Juffr. de Loos, west den Heeren Wegh, nog aldaar Vroone 234 Roeden, nog aldaar erfpaght van de Kerke alhier, daar jaarlijks voor den erfpaght moet betaalt werden 10 Schellingen, groot 156 Roeden”*.
107. Perceel 156 bestaat uit 4 deelpercelen van 1 Gemet 69 Roeden (volgnr. 60), 1 Gemet 24 Roeden (volgnr. 61), 3 Gemet 222 Roeden (volgnr. 62) en 1 Gemet 171 Roeden (volgnr. 63), in totaal 7 Gemet 186 Roeden of 299 are. Deze totaaloppervlakte volgens de overlopers komt overeen met de kadastraal geregistreerde oppervlakte van 299 are voor perceel 156
108. Bedoeld zijn met name de registraties in de aanhef van de vroegste overlopers van de Wiegenhoek, het feit dat d'Oôhe Stee een werkelijke woonstee of hofstee is geweest, wordt bevestigd door de overlevering van boeren, die bij het ploegen en eggen van perceel 218 op funderingen stuitten en voortdurend stukken van stenen of puin naar boven werkten.
109. RAZE 3501, Schepenakten van Sinoutskerke, 1660 – 1739, folio 181, 8 maart 1737, Ballieu Adriaan Swemer, als voogd van Pieter en Marinis Swemer, minderjarige kinderen van Cornelis Swemer, met Anthonij Swemer, leveren aan Foort Janse Dierse een vrije vroone in Wiegenhoek, Oost Jan Snoep de Jonge, Zuid de Herenweg (Deeweg), West het wegeling (wegeling tussen perceel 218 en 220, toegang gevend tot perceel 219), Noord de armen alhier (perceel 219), voor £ 17.5.0 per gemet, folio 181v, 5 juni 1739, schout Foort Janse Dierse levert aan de diaconie armen van Sijnoutskerke een wei in Wiegenhoek, Oost Jan Snoep de Jonge, Zuid de Herenweg, West het wegeling, Noord de kerk alhier, voor £ 20.0.0 per gemet. Ondanks het feit dat de oppervlakte hier niet vermeld wordt, maakt de ligging perceel 218 aannemelijk.
110. P.A. Harthoorn, Bewerkte extracten uit RAZE 2042, notaris Levendale, in Zeeuwse Familiepraet 26, nr. 2, december 2011, Stichting Genealogisch Centrum Zeeland
111. Sectie D, Sinoutskerke, Hulpkaart nr. 7, 30 april 1874
112. Omnibus 1835 – 1880, weergegeven is een schets van de veldwerken 1875 met tussen het Feijterswegeling en het zijwegeling ingeklemd de percelen 234 en 235 met de tekst *“D-234, 235, de Kerk van Sinoutskerke behoort het perceel D-234 geheel (19,50 are) en uit D-235 het oostdeel (17,32 are), samen 36,82 are. De Kerk van Nisse het werkelijk deel van D-235 ter grootte van 44,08 are”*
113. Zeeuws Archief, nr. 3116 Waterschap De Breede Watering Bewesten Yerseke (1543 – 1959), Overlopers en vergaren van Nisse, inventaris nrs. 381 en 382. De overlopers van Nisse zijn slechts in fragmenten bewaard gebleven en omvatten de periode van 1652 – 1861. Het betreffen de overlopers van 1652, 1659, 1667, 1674, 1695, 1702, 1709, 1716, 1723, 1745, 1752, 1759, 1773, 1780, 1787, 1794, 1801, 1808, 1854, 1861
114. Omnibus 1835 – 18810, hulpkaart nr. 2, Sectie D, percelen 67, 118, 120, 220, 236, september 1837
115. In de latere overlopers van Nisse wordt dit geregistreerd als Scheit (1674), Scheijd (1702) en Scheid (1801), waarmee de scheiding van de ambachten van Nisse en Sinoutskerke bedoeld wordt.